

אל מטווה מעשה הסעודה ועקבות החיה

**בחינת התלכדות עלילות
בספרות היהודית ובספרות הערבית
בימי הביניים**

בטבור הדברים שלהלן בחינת תולדותיה של עלילה עתיקה שהופיעה בנסיבות ובאופנים משתנים בספרות היהודית הקדומה ובספרות הערבית מימי הביניים, ושסבבה בהן בדרכים נפתלות. עלילה זו מורכבת בעיקרה משני יסודות, ולכל אחד מהם קורות משלו בשתי זירות ספרות אלה גם כעלילה עצמאית ובלתי תלויה ביסוד האחר. יסוד אחד (להלן עלילה א) עניינו פענוח מדויק להפליא של עקבות חיה (גמל, נאקה, סוס או כיוצא באלה) המתגלים בדרך; וביסוד האחר (להלן עלילה ב) מופגן כישרון יוצא דופן להבחין בבני גוון דקים של טעמים וריחות המלמדים על מקור מזון ומשקה לא צפוי, וכן כולל יסוד זה גילוי ייחוס בעייתי של מאן דהוא על סמך מבט חודר אל קווים נסתרים במראהו או בהתנהגותו.

הספרות הערבית מימי הביניים – וכאן ייעשה שימוש בעיקר במקורות משלהי המאה השמינית או מראשית המאה התשיעית ועד המאה העשירית לסה"נ – בהיותה זירת כתיבה עשירה ומגוונת, רבת פנים ורחבת היקף ומשמרת היטב באופן יחסי, ערכה רב לניתוח התנהגות עלילה זו. מלבד קווי הדמיון בהתפתחות העלילה הנובעים מן המכנים המשותפים אשר בתשתיות רוח האדם באשר הוא, העדויות החשובות בעניין זה הפזורות בספרות בשפה הערבית עשויות בהחלט לשמש גם הקשר רחב ורקע מסייע להבנת התנהלותה של העלילה בספרות היהודית. זאת כמובן גם בהתחשב ביחסי

הגומלין שהתקיימו בין שתי הספרויות: מחד גיסא הספרות הערבית הייתה נתונה בהשפעת התרבויות הקדומות אשר מסביב לה (יוון, הודו, פרס ועוד), ובתוך כך ינקה מן התרבות היהודית כבר בימי ראשית האסלאם, ומאידך גיסא הספרות הערבית תרמה רבות כידוע להתפתחויות חשובות בספרות היהודית בימי הביניים.

ראשית המסע של שני יסודותיה של העלילה בספרות היהודית ככל הנראה בבבל ובארץ-ישראל במחצית הראשונה של האלף הראשון לסה"נ לערך, ונראה כי נארגו לפי מוטיבים הודיים קדמוניים. אחר כך נסותרו דרכיהם מן העין, והם הגיחו בחטף, שונים מעט ומשולבים זה בזה – קרי בתוך מסגרת נרטיבית אחת – רק עם תום תקופת הגאונים במזרח. למן המאה האחת עשרה או השתים עשרה לסה"נ הם הופיעו באירופה ביתר שאת ותהפוכות במסגרות פרשניות ובקובצי מדרש ואגדה. מן הזמן שנעלמו דרכי העלילה מן העין ועד ששבה והופיעה בצורתה השונה, לא נמצאו לעת עתה רמזים להתנהלותה ולהתפתחותה, ונראה כי לתחנת הזמן הזאת במזרח חשיבות מיוחדת להבנת התגבשותה של העלילה. מן העת הזאת נותרו כמה עדויות בשפה הערבית, ולמרביתן עדיין לא ניתנה הדעת.

חידת הברייתא של סנהדרין קד

אחרית הפירוש המיוחס לרש"י (נפטר בשנת 1105 לסה"נ) על הברייתא שבתלמוד הבבלי, סנהדרין קד ע"א-ע"ב (בתוך פרק 'חלק'), כוללת ביאור של פרט תוכן הנעדר לחלוטין מגוסס התלמוד המוכר מרוב כתבי-היד והדפוסים.¹

1 כתבי-יד של פירוש רש"י לפרק 'חלק' של מסכת סנהדרין מן התלמוד הבבלי לא נתגלה, ועובדה זו מקשה על המבקש עוגן בסוגיית אותנטיות הפירוש וזמנו, וכידוע נחלקו החוקרים בדבר. רבינוביץ היה ער לעניין ונטה להעריך כי אין פירוש הפרק משל רש"י כי אם משל אחד מתלמידיו. ראו: רבינוביץ, יא (מסכת סנהדרין), עמ' 260, הערה נ. אפשטיין טען כי פירוש פרק 'חלק' הוא משל חתנו ותלמידו של רש"י ר' יהודה בר נתן (הריב"ן), המאה האחת עשרה לסה"נ). ראו: אפשטיין, עמ' 20-24. בדומה לכך טען ליברמן, אם כי לא הציע את הריב"ן כמחבר, וגם לא נקב בשם אחר על פניו. ראו: ליברמן, עמ' 96. סבתו צידד בהפקעת הפירוש על פרק 'חלק' מרש"י לטובת הריב"ן. ראו: סבתו, תימני, עמ' 229-230, 259-277. מנגד קבע מרחביה כי המדובר בפירוש רש"י מורחב. ראו: מרחביה, עמ' 283-286. פרנקל הסכים עמו ומצא כי מתחת לכל התוספות והשינויים המאוחרים, אכן הדברים בבסיסם הם דברי רש"י. ראו: פרנקל,

ברייתא זו מגוללת עלילה קצרה שעניינה תיאור חכמתם של שני יהודים שנשבו בעקבות חורבן ירושלים:

ת"ר מעשה בשני בני אדם שנשבו בהר כרמל והיה שבאי מהלך אחריהם א"ל אחד מהם לחברו גמל שמהלכת לפנינו סומא באחת מעיניה וטעונה שתי נודות אחת של יין ואחת של שמן ושני בני אדם המנהיגים אותה אחד ישראל ואחד נכרי אמר להן [שבאי] עם קשה עורף מאין אתם יודעין אמרו לו גמל מעשבים שלפניה מצד שרואה אוכלת מצד שאינה רואה אינה אוכלת וטעונה שתי נודות אחת של יין ואחת של שמן של יין מטפטף ושוקע ושל שמן מטפטף וצף ושני בני אדם המנהיגים אותה אחד נכרי ואחד ישראל נכרי נפנה לדרך וישראל נפנה לצדדין רדף אחריהם ומצא כדבריהם בא ונשקן על ראשן והביאן לביתן ועשה להן סעודה גדולה והיה מרקד לפניהם

עמ' 304-335. באשר לפירוש הברייתא הנדונה, אשר החוקרים, ובכללם פרנקל, לא ייחדו לעניינו דברים, אפשר לסכם לאחר בדיקה כדלקמן: לא נמצא כמעט שום אזכור לברייתא זו – ולא כל שכן לרכיב התוכן המשתמע מאחרית הפירוש המיוחס לרש"י, ואשר מוצג להלן – אצל בעלי התוספות, המפרשים והפוסקים הראשונים שהביאו בפירושיהם מדברי רש"י (היוצא מן הכלל היחיד הוא אולי פירוש הרמ"ה למסכת סנהדרין. ראו להלן, הערה 23. וראו למשל רשימת החכמים והמקורות אשר מנה פרנקל, עמ' 306-309, ואשר נבדקה כאן). אפשר לנסות לתרץ זאת אולי בנטייתם להתמקד בחומר ההלכתי ופחות באגדי. הברייתא לא נזכרה גם במקורות חיצוניים דוגמת 'לקוט פריז' מן המאה השלוש עשרה לסה"נ, הכולל תרגומים ללטינית של קטעים מן התלמוד הבבלי. דברי הפרשנות על הברייתא ואחריתם נכללו במקורות למן המאה החמש עשרה לסה"נ, למשל בדפוסים ראשונים של המסכת: בבלי־סנהדרין, ברקו; בבלי־סנהדרין, ונציה; בבלי־סנהדרין, בזל, וכן בהגהות לתלמוד הבבלי ולפירוש רש"י מאת ר' שלמה לוריא (המהרש"ל, נפטר בשנת 1573 לסה"נ). ראו: חכמת שלמה, סנהדרין, דף לז ע"א. בדפוס של 'עין יעקב' למגורש ספרד ר' יעקב בן שלמה בן חביב (נפטר בשנת 1516 לסה"נ) מתחילת המאה השש עשרה נכללו אמנם יתר דברי הפרשנות על הברייתא, אך אין שם אחרית הדברים המיוחסים לרש"י, והמובאים להלן. ראו: בן חביב, ב, עמ' שג. חשוב להדגיש כי מהמשך הדיון כאן אפשר ללמוד – על סמך מקורות קדומים אחרים, דוגמת 'הערוך' לר' נתן בן יחיאל, בן זמנו של רש"י – כי פרטי התוכן שאליהם התייחס בעל הפירוש באחרית דבריו על הברייתא, אכן ראויים להיחשב קדומים למדי, בני זמנו של רש"י או של הריב"ן לכל המאוחר.

ואמר ברוך שבחר בזרעו של אברהם ונתן להם מחכמתו ובכל מקום שהם
הולכים נעשין שרים לאדוניהם ופטרן [והלכו] לבתיהם לשלום.²

ואלה דברי הפירוש המיוחסים לרש"י למן 'רדף אחריהם ומצא כדבריהם':

רדף. השבאי דרך הגמל והמנהיג ומצא כדבריהם ואמרו אותם יהודים על
אותו שבאי אדוניהם שהוא בן קלסתר מלך אשקנ"ק בלע"ז³ שהיה דיוקנו
דומה למגמת פניו של אותו קלסתר של מלך שבזנות הולידו.⁴

התייחסות דומה לפרטים אלה, החורגים לכאורה מתוכן העלילה התלמודית,
יש אצל בן זמנו של רש"י, איש רומא ר' נתן בן יחיאל (נפטר בשנת 1103 לסה"נ
לערך) במילונו 'הערוך' לאוצר המילים הלועזיות אשר בתלמוד ובמדרש,
כדלקמן:⁵

2 לפי דפוס בבלי-סנהדרין, וילנה. הסוגריים המרובעים במקור.
3 אשר למילה 'אשקנ"ק', שטיינזלץ העיר כי 'אשקנ"ק: כנראה
אישקנ"א, מן הצרפתית העתיקה eschange, ופירושו: כפיל,
בן דמותו'. ראו: שטיינזלץ, ב, עמ' 456. לעומת זאת הציע קטן
כי 'אישקנצו"ן', eschançon = מלצר', ושלל לחלוטין שהמדובר
במילה 'קלסתר' ה'רגילה', כלומר ארשת פנים, סבר פנים,
הבעה. ראו: קטן, עמ' 114. בדומה לכך פירש גוקוביצקי:
'eschançon = המחלק יין, בפרט בבית המלך'. ראו: גוקוביצקי,
עמ' 24. יש להעיר כי בדפוסים אחרים של התלמוד (הדברים
כאן לפי בבלי-סנהדרין, וילנה) מופיעה המילה בשינוי קל:
'אשקנצק'. ראו למשל: בבלי-סנהדרין, ברקו; בבלי-סנהדרין,
ונציה; בבלי-סנהדרין, בזל; וכן: חכמת שלמה, סנהדרין, דף לז
ע"א. אשר למילה 'קלסתר', לוי הבין מן הלטינית שהוראתה:
רקדן. ראו: לוי, עמ' 215 והערה 2. ויסטרוב פירש בערך
'קֶלְסְטָא' על פי היוונית: מוקיון, ליצן, רקדן, שוטה המלך.
ראו: יסטרוב, ב, עמ' 1380. אך ראו גם את הדברים המובאים
מיד להלן מפיו של ר' נתן בן יחיאל. וראו את הדיון להלן
בגרסת העלילה באיכה זוטא והערה 44. וכן ראו את הדברים
להלן בנוגע למסכת כלה רבתי והערה 69.
4 כאמור לפי בבלי-סנהדרין, וילנה.
5 ראו הערך 'קֶלְסְטָא' בכמה דפוסים ראשונים, למשל: בן יחיאל,
פיזרו, דף 144ב; בן יחיאל, ונציה, דף רג ע"ב; בן יחיאל, ונציה
ו, דף קלח ע"א. בכל אלה התמונה זהה בעיקרה.

פרט מרצפת פסיפס, כיסופים, 578-576 לסה"נ, מוזאון ישראל, ירושלים, תצלום באדיבות המוזאון

בחלק בגמרא ג מלכים⁶ כמדומין אנו שאדונינו בן קלסתר א של מלך הוא פי' הוא קוסטינר שבערך קס⁷ והוא שר הטבחים.⁸

מן המיוחס לרש"י וממילוננו של ר' נתן בן יחיאל מסתמן כי היו בעלי הדברים חשופים למסורת תלמוד שנוסחה בהקשר הנדון שונה במקצת מן הנוסח שהובא לעיל מדפוס וילנה, ושהוא מבחינה זו הנוסח המצוי ברוב רובם של הדפוסים וכתביהיד.

רכיב זה, שסימנו במפתחות המוטיבים הבין-לאומיים **J1661.1.2: The king is a bastard**, הוא בחינת איבר מתוך גוף עלילה שלם – עלילה ב, הארוגה לפי סוג הסיפור הבין-לאומי שסימנו במפתח של אנטי ארנה וסנית תומפסון **AaTh 655: The wise brothers**;⁹ גוף עלילה זה השתלב עם העלילה התלמודית שהובאה לעיל בראשית הדברים, עלילה א, שאף היא תואמת סוג סיפור הקיים בספרות העולם: **AaTh 655A: The strayed camel and the clever deductions**, לכדי מעשה אחד גדול יותר.¹⁰

נוסח עלילה תלמודית שלמה זו משתקף מכמה מקורות. מקור אחד הוא 'מנורת המאור' מאת הדרשן הספרדי ר' יצחק אבוהב (חי בראשית המאה הארבע עשרה לסה"נ¹¹), שציטט – כדבריו – מן התלמוד הבבלי.¹² מקור אחר הוא כ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית **Cod. hebr. 95**, כתביד אשכנזי שלם של

6 הכוונה למשנה השנייה הנדונה בפרק 'חלק' התלמודי. היא פותחת במילים 'שלושה מלכים וארבעה הדיוטות אין להם חלק לעולם הבא', ובמסגרת העיון בה שולבה העלילה המדוברת.

7 שב'ערוך', ראו: בן יחיאל, פיזרו, דף 147ב.

8 קרי ראש התלוינים, זה החוקר, המייסר וההורג.

9 כבר עמדו על כך שוורצבאום, עמ' 212-213; חזן-רוקם, עמ' 542-543, הערה 24.

10 לעניין יחסי המוטיבים ותפוצתם בעולם ראו: תומפסון, ד, עמ' 134-135; ארנה-תומפסון, עמ' 231; ובעיקר הסיכום של רנקה. הדברים שלהלן כוללים חומרים שחמקו עד כה מעיניהם של מלומדים שנגעו בדרך זו או אחרת בעניין הנדון – למשל אלה שזה עתה נזכרו, אך ראו גם פירוט בהמשך. הכוונה לחומרים שנלקטו בעיקר מתוך מקורות ימי ביניים מרכזיים פחות בערבית, אך גם כמובן ממקורות יהודיים ואחרים, ושנראה כי יש להם חשיבות להבנת הנושא.

11 לקביעת זמנו ראו: תא-שמע.

12 מנורת המאור, נר חמישי, כלל שלישי, חלק שני, פרק רביעי. ראו: אבוהב, קצולובוגן, עמ' 660; וכן ראו בדפוסים ראשונים, למשל: אבוהב, קושטא, דף קלז ע"ב – קלח ע"א; אבוהב, ונציה, דף קטו ע"א.

התלמוד הבבלי שהותקן בשנת 1342 לסה"נ; עליה ב מובאת שם בתחתית הגיליון בצד ימין (דף 354ב), כהשלמה או כהגהה על דברי התלמוד (עלילה א),¹³ כפי הנראה בין 'והביאן לביתן ועשה להן סעודה גדולה והיה מרקד לפניהם' לבין 'ואמר ברוך שבחר בזרעו של אברהם'.

שני שרידים לא שלמים של גרסה תלמודית מלאה זו נמצאים בשני כתבייד אחרים של מסכת סנהדרין התלמודית. בקטע מן הגניזה הקהירית, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 78.382, הכתוב בכתב אשכנזי מרובע, מסביבות המחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה לסה"נ¹⁴ – ועל כן קודם מכ"י מינכן 95 בכמאה שנים – הובאה התוספת גם כן בצד ימין של הגיליון ובתחתיתו, אך לדאבון הלב נותר ממנה בעצם רק רמז זעיר מאוד, מפאת מצבו העגום של הדף. בכ"י גרץ, ספריית האוניברסיטה 1703,¹⁵ כתבייד אשכנזי מן המאה השלוש עשרה או הארבע עשרה לסה"נ (לפי כרטסת הספרייה הלאומית וזו של גרץ) – שלא בככ"י מינכן ובקטע הגניזה מקיימברידג' שנזכרו זה עתה – אין הדברים ממוקמים עוד בשולי הגיליון, כי אם בגוף הטקסט, כחלק מן הרצף המקורי שרושמו הוא אחד, בדומה למצוי ב'מנורת המאור'. ואולם גם כאן לא שרדו הדברים בשלמותם מחמת חיתוך אחיד לאורך הדפים (כתב-היד הוצא מתוך כריכות ספרים), אשר בעטיו נשמטו זנבות הכתוב בכל שורה ושורה. משום מצבם הבעייתי של כ"י גרץ ושל קטע הגניזה מקיימברידג', הנה הדברים בשלמותם כפי שהם בכ"י מינכן 95:¹⁶

[354ב] אמ' לו כמדומה לנו שאדונינו זה בן | קלסתא של מלך הוא הלך ושאל
את | אמו אמ' לה אם את מודה לי מוטב | ואם לאו אני מצוה והורג אותך אמ'

¹³ רבינוביץ שיער שבעל רוב ההגהות בגיליונות כתבייד זה הוא מי שכתב-היד הוכן בעבורו, ר' יהוספיה בנימין, קרובו ותלמידו של ר' שמשון (הר"ש) בן יצחק מקינון (נפטר כנראה בראשית המאה הארבע עשרה לסה"נ). ראו: רבינוביץ, א (מסכת ברכות), עמ' 27-35. אם כן הגהה זו מאוחרת אולי רק מעט מכתביבת כתב-היד עצמו, קרי אף היא מן המאה הארבע עשרה לסה"נ.

¹⁴ כך משערת הד"ר עדנה אנגל על סמך תצלומי כתב-היד, ועל טרחתה בדבר תודות חמות מקרב לב.

¹⁵ סימנו במכון לתצלומי כתבייד בספרייה הלאומית: ס' 30369 וגם פ' 404/13.

¹⁶ כתב-היד יצא לאור במהדורת פקסימיליה. ראו: בבלי, מינכן, ב, עמ' 704. ראו גם: רבינוביץ, יא (מסכת סנהדרין), עמ' 319-320; וכן: היגר, אוצר, ו, עמ' 464-465. הסימן | מציין להלן מעבר שורה בכתב-היד.

| לו בשעת חופתה יצא בעלה ונכנס | קלסתא של מלך ובא עליה ונתעברה |
בך הביא להן בשר כיון שהריחו אותו | אותו¹⁷ אמ' לו בשר זה טעם כלב יש
בו | הלך ושאל את אמו אמ' לה אם את מודה | לי מוטב ואם לאו אני הורג
אותך אמ' | לו ככשה אחת היתה ומתה אמה והניקה | מן כלבתה הביא להן
יין אמ' לו זה היין | יש בו טעם מת הלך ושאל לאמו אמ' לה אם את מודה
לי מוטב | ואם לאו הריני הורג אותך אמ' לו זה היין מדליה ששרויה על | קבר
אביך עמד ונשקן על ראשן ואמ' ברוך יי אשר בחר

הנה מתבהרת אפיזודה של פרה, אשר חסרה בטקסט התלמודי שבדפוסים
וברוב כתבי־היד ועדי הנוסח האחרים. ובכל זאת נראה כי נותר ממנה שריד
כלשהו גם בגרסה המצומצמת של כמה עדים¹⁸ בדמות הדברים 'והביאן לביתן
ועשה להן סעודה גדולה והיה מרקד לפניהם'. אולם מאחר שדברים אלה הם
מן הסתם ראשיתה של עלילה ב,¹⁹ אין להתפלל כי נעדרים הם לגמרי מעדי
הנוסח שאינם מביאים עלילה זו, דוגמת כ"י פירנצה, ספרייה לאומית מרכזית
Magl. II-I-7-9,²⁰ כ"י קרלסרוהה, ספריית המדינה Cod. Reuchlin 2,²¹ כ"י

17 כך במקור.

18 נוסף על בבלי־סנהדרין, וילנה כאמור, כך גם בדפוסים ראשונים.
ראו למשל: בבלי־סנהדרין, ברקו; בבלי־סנהדרין, ונציה; בבלי־
סנהדרין, בזל; וכן: בן חביב, ב, עמ' שג. וכך כמו כן גם בכתבי־היד
של התלמוד שנכללה בהם עלילה ב (ויש לשער שכך גם היו פני
הדברים בקטע הגניזה, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה
T-SAS 78.382, אף שרוב רובה של הברייתא לא שרד ובכלל זה
הרכיב הנדון); וכן: אבוהב, קצנלנבוגן, עמ' 660.

19 ראו את רצף העלילה למשל: אבוהב, שם.

20 כתב־היד יצא לאור במהדורת פקסימיליה. ראו: בבלי,
פירנצה, ג, עמ' 266-267. עניין גילו של כתב־היד מסובך,
ולפי מחבר ההקדמה למהדורה זו, דוד רוזנטל, אין הוא עשוי
מקשה אחת, ונאגדו בו כמה כתבי־יד שונים. ראו: שם, עמ' 5.
קובץ א שבכתב־היד חתום בקולופון משנת 1177 לסה"נ, אך
כפי הנראה קבצים ב וג (שבו נמצאת מסכת סנהדרין) אינם
המשכיו, וגילים אינו ידוע.

21 סימנו במכון לתצלומי כתבי־יד בספרייה הלאומית: ס'
11340, והוא הותקן על פי הכתוב בכרטסת המכון במאה
השלוש עשרה לסה"נ, ואלבא דרבינוביץ, רק מאוחר יותר,
בין שנת הק"ן לשנה ה"ר (1390-1440 לסה"נ). ראו: רבינוביץ,
יא (מסכת סנהדרין), עמ' 1.

ירושלים, יד הרב הרצוג 1, המכונה כתבי־יד תימני,²² ועדים נוספים.²³ רכיב העלילה שנחשף בו דבר ממזרותו של השבאי, רכיב המופיע מנותק כביכול מכל הקשר בפירוש המיוחס לרש"י ובדברי ר' נתן בן יחיאל, משתלב בטקסט התלמודי המורחב של כ"י מינכן, כ"י גרץ וקטע הגניזה מקיימברידג', כמו ב'מנורת המאור', אל חיק אפיזודת הפרה (עלילה ב) כחלק בלתי נפרד ממנה. עניין זה מתיישב יפה כפי שיוצג להלן עם יתר הגרסאות של נרטיב זה. אשר להסבר חילופי הנוסחים התלמודיים, כבר הוער בקצרה כי יד הצנזורה הנוצרית (או מי מטעמה) בדבר, בגריעת עלילה ב מן הברייתא, משום מורת רוחה מהצגתו של השבאי – שהיה מן הסתם גוי – בידי היהודים כממזר.²⁴ זאת ודאי בהתחשב בכך שבערוב ימיהם של רש"י ושל ר' נתן בן יחיאל כבר החלו מסעי הצלב, ובעקבותיהם גאו גלי חוסר הסובלנות כלפי היהודים, ובמיוחד בכך שלמן המאה השלוש עשרה לסה"נ החל התלמוד הבבלי מתגלה יותר

22 מכונה גם כ"י הרב מימון, וזמנו איננו מוקדם ככל הנראה מן המאה השש עשרה לסה"נ, וליתר דיוק ממחציתה השנייה. ראו: סבתו, תימני, עמ' 7-9.

23 למשל הרמ"ה, יד רמ"ה, דף קג ע"ב; הגדות התלמוד (למלקט אלמוני), דף קיז ע"ב (וכך גם בכתבי־יד של חיבור זה, ראו: כ"י פרמה, פלטינה 3010 [דה רוסי 156; ריצ'לר 746], משנת 1507 לסה"נ; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2419 [מרגליות 406], מן המאה השבע עשרה לסה"נ). דרך אגב, נוסח מצומצם זה של העלילה התלמודית, שאיננו כולל את עלילה ב ואף לא את הרכיב 'והביאן לביתן ועשה להן סעודה', הכיר גם מעתיק כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 577 (נויבאואר 155), כתבי־יד אשכנזי משנת ר"ל (1470 לסה"נ) של חיבור מהמאה הארבע עשרה לסה"נ ככל הנראה – המעתיק הוסיף את הדברים כציטטה מן התלמוד בשולי דף 133א. על כתבי־היד ראו: מאק, עמ' 111-119; הוצאה לאור של הקטע הנדון מתוך כתבי־היד ראו: וילהלם, עמ' 180, וראו את דברי הקדמתו שם, עמ' 167-168. נוסף על כך יצוין כי במדרש הגדול, חיבורו של ר' דוד העדני (שלפי רצהבי חי באמצע המאה הארבע עשרה לסה"נ, ראו: רצהבי, עמ' 15-16), שהובאו בו ציטטות רבות ממסכת סנהדרין (ובכלל זה מדף קד ע"א-ע"ב), אין כל התייחסות לברייתא הנדונה כאן (אך שכטר הוסיף את העלילה השלמה מתוך אחד מכתבי־היד שעמדו לפניו, כ"י ב, שאת פרטיו לא נתן. ראו: שכטר, עמ' 92-93, הערה יט; והשוו: מרגליות, עמ' צט-ק, והערה 7 – לדבריו תוספת זו 'אינה מעיקר המדרש הגדול, אלא מספר המעשיות' שהוציא לאור גסטר, ועל כך ראו להלן והערה 31).
24 שוורצבאום, עמ' 212. קטן שיער אף הוא שיש כאן מעשה צנזורה נוצרית, אך לא פירט, ראו: קטן, עמ' 114.

ויותר בפני הנוצרים באירופה, ובר בכד התעוררה רגישותם לאופן שהוצגו בו לא־יהודים. הכנסייה טענה כי התלמוד כיוון בכך באופן מיוחד לנוצרים, וכידוע הדבר גרר מחיקות נרחבות של קטעים מתוכו אשר כללו תיאורים לאו דווקא מחמיאים של לא־יהודים, והיה מן העילות להחרמת טופסי התלמוד ולשרפתם המרוכזת והמאורגנת בכמה וכמה הזדמנויות במאה זו.

אכן מיקומו של רכיב חשיפת הממזרות במקורות שנשתמרה בהם עלילה ב בסמיכות לראשית עלילה זו, מיד אחרי 'הביאן לביתן ועשה להן סעודה',²⁵ כרכיב שיש בו יסוד שיכול להיות פוגעני כאמור, עשויים להסביר את מחיקתה הגורפת של כל עלילה ב, אף שאין בה עוד התייחסויות כלפי לא־יהודים שעלולות היו להיראות בעייתיות.

עם זאת האפשרות של מעשה צנזורה, אף שקשה לשללה והיא נראית סבירה, איננה חפה מבעיות, ואפשר להקשות מעט בעניינה: מדוע לא צנזרו בהזדמנות זו מעלילה א גם עניין מנהג עשיית הצרכים של הגוי ושל ישראל, השניים הנהוגים את הגמל? הרי בעניין זה, הסמוך כל כך לעלילה ב, יש באופן ברור תיאור לא מחמיא של מנהג הגוי בהשוואה ישירה למנהג היהודי, שכל כולו צניעות ודרך ארץ (נכרי²⁶ נפנה לדרך וישראל נפנה לצדדין). מדוע קופדה רק עלילה ב, אשר דווקא בה לא הוזכר במפורש גוי – אף שהשבאי היה מן הסתם לא־יהודי – ואילו עלילה א, שהוזכר בה גוי בהקשר לא מחמיא באופן מובהק, לא הושמטה?

בין שהייתה זו צנזורה ובין שהייתה סיבה אחרת למה שאירע, מסורת העלילה התלמודית המשולבת, אשר עדיה אשכנזיים ברוכס, הסתובבה באירופה לא יאוחר מן המאה האחת עשרה לסה"נ. יתר על כן, לא יפליא אם יתברר כי היא קדומה מכך ובת המזרח, שהרי מסורת אשכנז של מסכת סנהדרין היא מטבע הדברים מזרחית ביסודה, בעלת רובד אירופי מאוחר של הגהות ושיבושים.²⁷

25 במקורות אחרים – יהודיים ולא־יהודיים – שיוצגו בהמשך,

רכיב זה ממוקם באופן קבוע דווקא בסוף עלילה ב.

26 כך כאמור לפי בבלי־סנהדרין, וילנה, ולמעט בבלי־סנהדרין, בזל, אשר אף בו מופיעה המילה 'נכרי', בכל שאר עדי הנוסח של המסכת שנזכרו עד כה, ובכלל זה כתבי־היד, דפוסים ראשונים אחרים ועדים נוספים, מופיעה המילה 'גוי'. מאחר שכל עדי הנוסח הנזכרים (למעט אולי כתבי־היד התימני של המסכת, ראו לעיל, הערה 22) קדומים מבבלי־סנהדרין, בזל (משנת שמ"א, 1581 לסה"נ), יש לשער שזהו סוג של עריכה־צנזורה מאוחרת יחסית – החלפת המילה 'גוי' במילה 'נכרי', ואין הדבר נוגע במישרין בעניין הנוון כאן, אך מלמד בכל זאת על רגישות הנושא.

27 סבתו, בבלי, עמ' 90.

אחות במזרח היהודי

הדים העולים מן המזרח היהודי מלמדים כי עלילה משולבת אחות – הזזה לעלילה התלמודית בשני היסודות הנדונים כאן (ומבחינות נוספות), אך נפרדת ממנה בדרכיה ושונה באופן עקבי במספר מאפיינים – הייתה נפוצה ומוכרת לכל הפחות חצי מאה לפני שנולדו רש"י ור' נתן בן יחיאל. המדובר בנוסח עלילה דומה המופיע במדרש המוכר בכינויו איכה זוטא, והוא נוסח שלם ומלא ובו עלילה א ועלילה ב נתונות זו בזו.²⁸ נוסח זה – בשינויים קלים בלבד, שאינם נוגעים לעלילה עצמה – השתבץ מאוחר יותר בחיבור הידוע ילקוט שמעוני, המיוחס לר' שמעון אשכנזי (איש המאה השלוש עשרה לסה"נ ככל הנראה) מפרנקפורט שעל נהר מיין.²⁹ ספר המעשיות, אשר נאסף ככל הנראה במזרח לא לפני שלהי תקופת הגאונים או סופה, לכל המוקדם במאה האחת עשרה או השתים עשרה לסה"נ,³⁰ כולל גרסת עלילה קרובה ביותר, בשינויי שפה – בעלילה ב משולבת העברית בארמית.³¹

28 ראו את הנוסח שהוציא לאור בובר: מדרש זוטא, עמ' 60–61. נוסח זה מבוסס על כ"י פרמה, פלטינה 2342 (דה רוסי 541; ריצ'לר 1542), אשר לפי השערתו של בובר הוא כתב־יד אשכנזי מן המאה השלוש עשרה לסה"נ. ראו: שם, עמ' 61, הערה ב (יצוין כי בכ"י פרמה, פלטינה 3254 [דה רוסי 261; ריצ'לר 696], אשר נדפס אף הוא על ידי בובר באותה מהדורה בנוסח שני לאיכה זוטא, עלילה זו איננה. נראה כי כ"י וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית Cod. hebr. 204 [שוורץ 55], כתב־יד אשכנזי מן המאה הארבע עשרה לסה"נ, תואם נוסח שני זה, ואף בו כנראה העלילה הנדונה איננה. ראו: שוורץ, עמ' 56). נוסח זהה כמעט לחלוטין ראו: קאפח, עמ' שנו; נוסח זה מבוסס על כתב־יד תימני, כ"י אוקספורד, בודליאנה 139 Opp. Add. Qu. (נויבאוואר 2333), שקאפח תיארך למאה החמש עשרה או השש עשרה לסה"נ. ראו: שם, עמ' קנח–קנט. לפי נויבאוואר נראה שלצד הטקסט בא שם תרגום לערבית־יהודית.

29 ילקוט שמעוני, ב, דף קצח ע"ב. המדרש על איכה אשר במדרש זוטא, כך טען בובר, היה לפני בעל ילקוט שמעוני, והוא התבסס עליו. ראו: מדרש זוטא, עמ' xv–xvii, xx. וראו גם לעניין זה למשל: הימן, ב, עמ' 457.

30 דן, הסיפור, עמ' 93; דן, אקסמפלה; דן, בדיון, עמ' 12. גם לדעת קושלבסקי אופיו של הקובץ הוא ימי ביניים ולא קדום מכך. ראו: קושלבסקי, עמ' 155–157.

31 ספר המעשיות, עמ' 31–32. גסטר, שהוציא לאור את הספר, טען כי כתב־היד שעליו התבסס, כ"י מנצ'סטר, ספריית אוניברסיטת ג'ון ריילנדס 82 Gaster, אפשר כי ארץ־ישראלי

מדרש איכה זוטא, שהיה מוכר באשכנז לא יאוחר מן המאה השתים עשרה לסה"נ,³² כולל אולי את נוסח העלילה המלא הקרום שנוטר בעברית, שכן אפשר שנערך במזרח בשלהי תקופת הגאונים, לכל המוקדם במאה העשירית לסה"נ.³³ חיזוק להערכה זו עולה משני כתבי־יד פגומים מן הגניזה הקהירית שהועתק בהם נוסח העלילה המלא – שני כתבי־יד כתובים בכתב מזרחי מרובע, והם ככל הנראה מן המאה האחת עשרה או השתים עשרה לסה"נ ואולי אף קדומים מכך.³⁴ האחד, כ"י ניו־יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3260.7, הוא כתבי־יד חלקי ביותר, דפיו קרועים, ולמעשה נשתייר בו רק חלק קטן מן העלילה. האחר הוא כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 91.20, ומצבו גרוע יותר. נוסף על כך יש גרסה זהה ומלאה בכתבי־יד אחר, אף הוא מן הגניזה הקהירית, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S C2.128. מצבו טוב לאין שיעור ממצב אלה השניים, אם כי אין הוא חסר פגמים, וכולל בעצם רק שני דפים (למעשה זהו גיליון אחד שקופל לחצי) כתובים משני הצדדים. יתר על כן, הוא צעיר מהם בהרבה, אולי מן המאה השש עשרה לסה"נ או אף מאוחר מעט מכך, וכתוב בכתב ספרדי בינוני.³⁵ הדברים דלקמן מובאים לפיכך לפי תצלום כתבי־יד זה, שעדיין לא ראה אור.³⁶

הוא ובן המאה השתים עשרה או השלוש עשרה לסה"נ ואולי אף קדום מכך. ראו: שם, עמ' 39 (הוא גם העריך, שלא כפי שנאמר זה עתה, כי היצירה עצמה קדומה מזמן עריכת התלמוד). ואולם אלכסנדר קבע כי כתבי־יד זה הוא מן המאה השש עשרה לסה"נ, מפרס. ראו: אלכסנדר, עמ' 798. לאחרונה נתגלה כתבי־יד חלקי (החסר בשל כך את העלילה הנדונה כאן) של יצירה זו, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8¹⁹⁷⁰, מפרס, מאמצע המאה הארבע עשרה לסה"נ. ראו: קושלבסקי, עמ' 155–157.

³² כך לפי בובר, ראו: מדרש זוטא, עמ' xvii.

³³ כך לפי הר, מדרש, עמ' 184–185; הר, מדרשים, עמ' 187.

³⁴ כך העריכה ד"ר עדנה אנגל על פי תצלומיהם, ושוב, תודה שלוחה לה מקרב לב.

³⁵ כך משערת ד"ר אנגל. בהתחשב בזמנו של כתבי־יד עולה השאלה אם ניזון בדרך זו או אחרת מילקוט שמעוני. הוא שונה מעט מבחינות מספר הן מילקוט שמעוני והן מאיכה זוטא, יש בו חלק ממעשייה שאין למצוא כלל בשני אלה, ואף סדר הבאת החומרים ואופן הבאתם בו אינם זהים ממש לאלה השניים. לפיכך נראה כי כתבי־יד זה הוא לקט מעשיות ממקורות שונים.

³⁶ מאחר שלב העניין בדיון כאן הוא מרקם העלילה, יוער להלן מעט, בעיקר על הבדלים קלים בתוכן העלילה בין גרסה זו לבין יתר גרסאות איכה זוטא. במקומות שבהם כתבי־יד

'גמל, מה הוא אומר?', פרט מעמוד מאויר מתוך 'פרק שירה', 1750, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Ms. Heb. 8°4295, דף 14ב, תצלום באדיבות הספרייה הלאומית, ירושלים

[א1] מעשה בגוי אחד ששבה שני תינוקות מארץ ישראל והיו ר[צי]ם | לפני [סוסיו] אמר אחד לחברו[ן] | דר[ך] זו שאנו בה גמל אחד סומא | באחד מעיניו מהלך בה עכשו וזו היא הליכתו ושני פרקים יש | עליו אחד של יין ואחד של חומץ³⁷ ושני בני אדם מהלכין | אחריו אחד גוי ואחד ישראל אמר להם רבן מנין אתם יודעים | שהגמל סומא הוא באחד מעיניו אמרו לו ראה עשבים | שבצד הדרך שהוא כנגד עינו הסומא לא נגע בהם ומקום שאכל | עשבים הוא שבצד עינו הפתוחה שהיה רואה אותם והיה אוכל | אותם ושני פרקים יש עליו אחד של יין ואחד של חומץ אמר | לו הבט באם הדרך מקום שטפות נופלות עליו מקום היין | נבלעו ומקום החומץ נרתח ושני בני אדם מהלכין אחרו אחד | גוי ואחד ישראל אמרו לו הגוי הטיל מים באמצע הדרך וישראל סלק | עצמו לצד הדרך והטיל מים ורץ אחריהם ומצא כדיבריהם | הגיע לפתחה של רומי³⁸ אמר אחד לחברו מריח אני קפלוטות³⁹ | שביאודה שמבשלים בקדרה של כפר חנניה⁴⁰ כעס על[יה]ם רבן | אמר להם אלהכם לא היה יכול לסבול אתכם ו[אנ]י אס[בול] | אתכם עד שהוא מקלל אתהם בא פלמנס⁴¹ של מלך ואמר לו | מאין באת אמר לו מארץ יאודה באתי היום אמר לו אפרץ | מארץ יאודה באת היום מהלך אר[ב]ע מא[ו]ת פרסה אמר לו | רוח נשבה לספינה ובאתי היום[ם] ואם אין אתה מאמינו ראה | קפלוטות של ארץ יאודה שמבשלים בקדרה שבשלתני ועדין | לא טעמתי מהם כלום כלום⁴² רביהם לתוך ביתו עמ[ד]ה | אמו ושחטה לו טלה ועשתה לבנה מיני תבשילים ופת[ח]ה | לו חבית של יין והיה מיסב בסעודה שעשתה[ה] לו אמו ואותם | התנוקות היו עומדים עליו אמר אחד לחברו ראה ריח | בשר זה

קרוע, חסר, הכתוב בו מחוק או לא ברור וכו', ניתנו השלמות משוערות בסוגריים מרובעים על סמך יתר הנוסחים. הסימן | מציין כאמור מעבר שורה בכתב־היד.

37 כך בכל הגרסאות למעט הגרסה שהביא קאפח: 'שמן', כמו בברייתא התלמודית.

38 ספר המעשיות: ליתא עניין הגעתם לרומי.

39 מין ירק, אולי סוג של כנשה. ספר המעשיות: ליתא.

40 ספר המעשיות: 'אמ' אחד מהן לחבירו אני מריח חירוך קדירות בארץ יהודה'.

41 ילקוט שמעוני: 'פלמנסר'; איכה זוטא (בתוך: מדרש זוטא): 'פלמנסר', קרי שר, שליח, סופר; קאפח: 'פלמסור'; ספר המעשיות: ליתא, וכן נעדר שם הדיאלוג בין דמות זו לבין החכם היהודי, למן 'עד שהוא מקלל אתהם' ועד 'לא טעמתי מהם כלום'.

42 אין הכתוב ברור די צורכו, ומוטב ודאי לקרוא 'נכנס', כפי שמופיע בכל יתר הגרסאות ולפי ההקשר.

כריח כלב וריח היין הזה כריח המת אמר לאמו | מה טיבו של יין זה ומה טיבו של בשר זה אמרה לו | היתה אצלי [רח]לה וגדלתי אותה ונתעברה וילדה איל כיון | שילדה מתה הרחלה ונשתייר לי האיל ולא היה לי מי | יניקהו חלב וכלבה שלנו הולידה נתתי האיל [עם] הכלבה | והיתה מניקתו עד שגדל האיל והייתי מאכניו עשבים | ושעורים עד שבאת אתה ונשחטתי אותו | לך ואתה סועד | אותו עכשיו אמרי מה [טיבו] של יין זה מהיכן הוא | [ב1] אמרה זה היין מאותו הקבר שאביך קבור בו והכרם משוך | על קברו של אביך לפי ש[ידעת]ן שאין בכל הכרמים | שהניח אביך כרם שיוציא יין טוב כמו זה לפיכך מלוא[ת]ן | לך חבית מאותו כרם וסתמתי אותה וחתמתי אותה ואמרתי | אינה פותחת אלא בביאת בני ועכשיו כשראית[ן]ך שמחתי | שמחה גדולה ועמדתי ושחטתי את האיל ופתחתי את החבית | מיד אכל ושתה ושמח באותם התינוקות יותר מכל מה | שהביא עמו⁴³ מפני שכל מה שהיו אומרים היה בודק | אחריהם והיה מוצא כדיבריהם לאחר שאכל ושתה | עמד ורקד אמר אחד לחברו ראה רגלי אדוננו דומים לרגלי | מוניים⁴⁴ אמו זנתה עם רקד שהיה זמר ונתעברה הימנו | כיון ששמע אותו [האיש] את הדברים האלה שאמרו נטל | את הסייף בידו והלך אצל אמו ואמר לאמו כל | הדברים שאמרו לי אלו התינוקות אמת אמרו לי מפני | שכבר בודקתי על דיבריהם ואם אין תאמרי בן מי אני הרי | אני הורגך [א]מרה לו בני אל תהרגני ואני אומרת לך האמת | פעם אחת הביא אביך זמר והיה רקד והיה קולו ערב ולא | היה [אביך] מוליד⁴⁵ [כי]ן שראיתיהו נבעלתי לו ונתעברתי | ממנו וילדתי [או]תך⁴⁶ כיון ששמע אותו מעשה | שעשתה] אמר הבאתי לי מוצניא גנותי לבין הבריות | יצא להם ואמר להם לכו מעלי לשלום איני כדאי | להשתמש בכמותיכם נתן להם כל מיני מאכל | [וצ]דה וליווה אותם עד שיצאו מעלי וחזר ל[בית]ן | [וכן] נתקררה דעתו עליו⁴⁷.

43 כך גם בילקוט שמעוני; ואולם באיכה זוטא (בתוך: מדרש זוטא): 'ושמח באותן התינוקות שהביא עמו יותר מכל הביזה שהביא'; קאפח: ליתא.

44 וכך בדיוק גם בילקוט שמעוני, ולדברי לוי יש לקרוא 'מאזניים' (balance), ראו: לוי, עמ' 216; ואולם באיכה זוטא (בתוך: מדרש זוטא): 'ראה רגלי רקד'; ואצל קאפח: 'אמר אחד מהן לחברו רגליו של זה דומין לרגלי ממזר'; וכך גם בספר המעשיות: 'דמן רגליה כרגלי ממזירא'.

45 ספר המעשיות: ליתא עניין עקרות האב.

46 באיכה זוטא (בתוך: מדרש זוטא) נוסף: 'ולא יפה שהבאתי שורש לאביך'.

47 אצל קאפח ליתא מן המילים 'כיון ששמע' עד הסוף, ומסתיים

על אף הדמיון הברור שבין עלילה זו ובין העלילה התלמודית, יש כמובן להבחין כאן בין שתי חטיבות עלילה שלמות, אשר אפשר שהן שתי גרסאות קדומות ונפרדות לעלילה משולבת, שתי גרסאות אשר לכל אחת מהן קורות משלה. חטיבה אחת מיוצגת על ידי הגרסה התלמודית המורחבת כפי שהיא מתועדת בשלושת כתבי-היד של התלמוד ממינכן, מגרץ ומהגניזה (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 78.382), ב'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב, ובאופן חלקי גם בפירוש המיוחס לרש"י ובדברי ר' נתן בן יחיאל ב'ערוך'. בחטיבה זו מופיעה למשל תמיד וריאציה של המילה 'קלסטר' ('קלסטר', 'קלסטר', 'קלסטרא', 'קלסתא', 'קלוסתא' וכו'), והרכיב של גילוי ממזרותו של השבאי מופיע תמיד בראשיתה של עלילה ב. החטיבה האחרת היא זו שהוצגה זה עתה, ושנשתמרה במספר מקורות, למשל איכה זוטא, 'ספר המעשיות', ילקוט שמעוני, כתב-היד התימני שכולל לקט דרשות על מגילת איכה, ושהביאו יוסף קאפח, כ"י אוקספורד, בודליאנה **Opp. Add. Qu. 139** (נויבאואר 2333) ועוד שלושה קטעי גניזה. בחטיבה זו השבויים החכמים מובאים לרומא,⁴⁸ מזהים שם בהרחח תבשיל קדרה מארץ יהודה (על פי רוב מכפר חנניה), ומסיקים את דבר ממזרותו של שובם מבחינת רגליו; בגרסה זו, שלא כבגרסה התלמודית, רכיב גילוי הממזרות מופיע תמיד בסוף עלילה ב.

מן הדברים שהובאו עד כאן נראית סבירה בהחלט האפשרות שהעלילה התלמודית הייתה לפני משולבת, ובעת מסוימת הצטמקה – כאמור אולי צונזרה – ונותרה ממנה עלילה א בלבד. ייתכן בהחלט שמצביעים על כך הן הרמזים ששרדו מעלילה ב בפירוש המיוחס לרש"י וב'ערוך' לר' נתן בן יחיאל, הן קיומה של כל עלילה ב בגיליון כ"י מינכן וכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 78.382 – כשחזור החסר אולי – והן היות עלילה ב חלק אינטגרלי מגוף הברייתא ב'מנורת המאור' וכ"י גרץ. העובדה שהעלילה המשולבת האחות של איכה זוטא אפשר שהסתובבה כבר לעת תום האלף הראשון או ראשית השני במזרח, מלמדת כי הנטייה של שני יסודותיה העיקריים של העלילה, אם זו התלמודית ואם זו של איכה זוטא, לדבוק זה בזה

בדומה לתלמוד הבבלי: 'באותה שעה אמר ברוך ה' אשר בחר בזרעו של אברהם שכל מקום שהולכין שם הן נעשים שרים לאדוניהם ונתן להם ממון הרבה ושגרם לבתיהם לשלום'. אף דברי 'ספר המעשיות' ברוח זו.

⁴⁸ פרט זה אמנם חסר כאמור בגרסת 'ספר המעשיות' (ראו לעיל, הערה 38), אך מצוין שם בכל זאת, כבשאר הגרסאות, שהלכו כ־400 פרסה.

במסגרת נרטיבית אחת, לא הייתה חר־פעמית ולא הייתה זרה בנוף הספרות היהודית בזמן ההוא, לא במזרח ולא באירופה.

שתי מסורות נוסח וקדמוניות אי תלותן של העלילות זו בזו

מן הבחינה דלהלן של המקורות שהוזכרו ושל מקורות אחרים ממזרח וממערב, הן בהקשר התלמודי והן בהקשר הכללי יותר של העלילה, נראה כי ראוי לשקול אפשרות נוספת, שאיננה סותרת בהכרח את הנאמר לעיל, ואלו עיקריה: שתי מסורות שונות של העלילה התלמודית הסתובבו בעולם היהודי לקראת תום האלף הראשון וראשית האלף השני, האחת כללה מלכתחילה – ולא כתוצאה מהצטמקות או מצנזורה של עלילה משולבת – את עלילה א בלבד, והאחרת, זו שתוארה עד עתה, כללה את עלילה א ועלילה ב, או לכל הפחות את רכיב הגילוי של הייחוס הבעייתי המופיע בעלילה ב. וכן עולה מן הבחינה דלהלן כי קיומן העצמאי של שתי העלילות בנוף הספרותי היהודי והכללי קדם לקיומן המשולב.

1. כתבי־היד התימני של מסכת סנהדרין הוא מן המאה השש עשרה לסה"נ,⁴⁹ אולם משתקפת ממנו ככל הנראה מסורת נוסח מזרחית קדומה ולא נידחת, מסורת שלא הושפעה מרבדים אשכנזיים של הגהות ושיבושים, לא מהגהות רש"י ואף לא מדפוסיו הראשונים של התלמוד.⁵⁰ בכתב־יד זה כאמור אין כל זכר לא לעלילה ב ולא לרכיב 'הביאן לביתן ועשה להן סעודה', אשר בראשיתה. ייתכן אפוא שנוסח זה לא כלל במקורו את עלילה ב, ושהיעדרה ממנו אינו תוצאה של הצטמקות נוסח משולב או של צנזורה נוצרית־אירופית. אם כן יש לחדד כי ההסבר המוצע לעיל בדבר ההצטמקות או הצנזורה, יפה בעיקר לנוסח המשתקף מדפוסים ראשונים ומ'עין יעקב' לר' יעקב בן חביב,⁵¹

49 ראו לעיל, הערה 22.

50 ראו סיכום ממצאיו של סבתו, תימני, עמ' 333–343. עוד יוזכר כי בכתב־יד זה, בפרק 'חלק' עצמו (סנהדרין צז ע"א), מופיעים ציוני שנות הכתיבה הקדומות ביותר של כתב־יד כלשהו מן התלמוד: 'נ"א חמש מאות שלשים ושמונה' (778 לסה"נ) בגיליון, ו'יצאו מהן חמש מאות ותשעים שנה' (830 לסה"נ) בגוף כתב־היד. הדבר עשוי להוות על המסורת הקדומה המשתקפת ממנו או מחלקו.

51 אשר לדברי סבתו נוסחו במסכת סנהדרין מבוסס על נוסח דפוס בבלי־סנהדרין, ברקו. ראו: סבתו, תימני, עמ' 14.

שנשתמר בהם כאמור⁵² השריר מראשית עלילה ב ('והביאן לביתן ועשה להן סעודה'), אף שעלילה ב עצמה נפקדת מהם. באשר לכ"י פירנצה ולכ"י קרלסרוהה,⁵³ החסרים כאמור את עלילה ב באופן גורף – קרי גם הרכיב 'והביאן לביתן ועשה להן סעודה' נעדר מהם – אפשר להציע אחת משתיים: כי ינקו מנוסח רזה, דוגמת זה שינק ממנו כתב־היד התימני, ולא הצטמקו או צונזרו; לחלופין, שההצטמקות או הצנזורה בכתב־יד אלה היו מלאות והקיפו את כל רכיבי עלילה ב. אם האפשרות הראשונה נכונה, הרי באירופה אכן הסתובב לצד נוסח משולב גם נוסח מקורי שכלל רק עלילה א; אם האפשרות השנייה נכונה, הרי רק נוסח משולב שהצטמק או שצונזר בשלב מאוחר יותר היה מוכר באירופה.

2. 'הגדות התלמוד', החסר את עלילה ב התלמודית כולה,⁵⁴ נחשב מייצג מסורת נוסח ספרדית של התלמוד ושל מסכת סנהדרין, וכן חסרה עלילה ב בדברי ר' מאיר בן טודרוס הלוי אבולעפיה (הרמ"ה, נפטר בשנת 1244 לסה"נ), המייצג גם הוא מסורת נוסח זו, ב'יד רמ"ה'.⁵⁵ מנגד אם החיבור 'מנורת המאור', שכאמור עלילה א ועלילה ב בו שלובות זו בזו, אכן יכול להיחשב אף הוא מייצג מסורת נוסח ספרדית של התלמוד הבבלי,⁵⁶ הרי גם בספר סבכו בזמן זה או אחר שני נוסחים של ברייתא זו, האחד קצר והאחר ארוך.

3. אפשר שסימנים של רובדי עריכה הנוגעים לחיבור שבין עלילה א לעלילה ב ניכרים בגרסה הקרובה לאיכה זוטא, והמשובצת ב'ספר המעשיות'. למשל עלילה א מובאת שם כל כולה בעברית, בעוד בעלילה ב שולבה בתוך הרצף בעברית ארמית לרוב.⁵⁷ עניין זה מיוחד לגרסה זו, כל יתר גרסאות

52 ראו לעיל, הערה 18.

53 והן כנזכר לעיל (הערה 23) כתב־היד האשכנזי אוקספורד, בודליאנה Mich. 577 (נויבאואר 155), שהמעתיק ציטט בו כדבריו, בשולי דף 133א, מתוך פרק 'חלק' של מסכת סנהדרין התלמודית.

54 ראו לעיל, הערה 23.

55 שם.

56 ראו למשל: אבוהב, קצנלנבוגן, עמ' ח; פרידמן, עמ' 448-451 (אם כי אין דבריו נוגעים במסכת סנהדרין דווקא).

57 אמנם אין שילוב עברית וארמית חריג בקובץ 'ספר המעשיות', ואולם מרבית המעשיות ניתנות בשלמותן או בעברית או בארמית, ורק במקרים מעטים שולבו שתי השפות במעשייה אחת. ברוב המעשיות ששולבה בהן ארמית ברצף בעברית, בדרך כלל שובצו למעשה מיני מטבעות לשון בארמית, צוטטו פסוקים בארמית (מספר דניאל למשל) ולעתים גם דברי חכמים או חילופי דברים בין חכמים (במעשייה הנדונה כאן

העלילה התואמות את עלילת איכה זוטא כתובות אך ורק עברית. נוסף על כך בעלי החכמה בעלילה א הם 'שני ילדים', ואילו בעלילה ב נעשה שימוש לפתע דווקא בצורה הקרובה 'התינוקות', וכך גם בגרסה הקרובה שהביא קאפח מתוך קובץ דרשות למגילת איכה; בכל יתר הגרסאות קיימת בעניין זה אחידות מלאה בין עלילה א לעלילה ב.

4. אי תלותו של המוטיב אשר בתשתית עלילה א במוטיב אשר עלילה ב ארוגה לפיו, ניכרת גם מדברי איש ברצלונה הסופר ר' יוסף בן מאיר בן זבארה (המאה השתים עשרה לסה"נ). בחיבורו 'ספר שעשועים' כלול תיאור פענוח עקבות סוס שהיה עיוור בעינו האחת ונושא שמן וחומץ, ואין כל זכר לעלילה ב.⁵⁸ הדבר מלמד כי סוג עלילה א לא היה בהכרח תלוי בסוג עלילה ב, וכי קיומם העצמאי של שני היסודות לא היה זר בנוף הספרות בספרד בזמנו של בן זבארה.

5. גם בזירת הספרות הלא־יהודית באירופה בראשית האלף השני, סמוך למדי לימיהם של רש"י ור' נתן בן יחיאל, לא היו עלילה א ועלילה ב כרוכות זו בזו. המקור הראשון שהופיעה בו אפיזודת הכרה (עלילה ב) הוא החיבור בלטינית 'מעשי הדנים' (או 'קורות הדנים', *Gesta Danorum*) מאת ההיסטוריון הדני סקסו גרמטיקוס (*Saxo Grammaticus*), מת ככל הנראה בראשית המאה השלוש עשרה לסה"נ): אמלט (ההשראה לדמות המלט של שייקספיר), נסיך דנמרק, נמנע מלטעום כל דבר מאכל או משקה שהוגש לו במשתה של מלך בריטניה ולאחר מכן תיאר במדויק את טבעם האמתי של הלחם, המשקה, הבשר, המלך והמלכה, טבע שנסתר מן העין,⁵⁹ כל זאת בלא כל זכר לעלילה א.

רק כמה מאות שנים מאוחר יותר הופיעו שתי העלילות במסגרת נרטיבית אחת, בשני חיבורים. הראשון היה חיבור באיטלקית, 'נובלות' (*Novelle*) מאת ג'ובני סרקמבי (*Giovanni Sercambi*), מת בשנת 1424 לסה"נ,⁶⁰ חיבור הבנוי על פי הדגם הספרותי הנודע של ג'ובני בוקצ'ו (*Giovanni Boccaccio*), מת בשנת 1375 לסה"נ) ב'דקמרון' (*Decameron*). כאן כוללת העלילה מריבת אחים על ירושת אביהם ובוררות (בדומה למבנה העלילה בספרות הערבית מימי הביניים, ראו להלן), עלילה א, עלילה ב.

אין שילוב הארמית ברצף העברי של עלילה ב נופל אף לא באחת מן הקטגוריות הללו; לחלופין במעשיות בארמית שולבו שפע ציטטות בעברית מן המקרא וכדומה.

58 בן זבארה, עמ' 36-40.

59 גרמטיקוס, א, עמ' 87-89.

60 סרקמבי, עמ' 65-79.

החיבור השני ששתי העלילות הופיעו בו במסגרת נרטיבית אחת, היה 'נרודי שלושת בניו הצעירים של מלך סרנדיב' (*Peregrinaggio di tre giovani figliuoli del re di Serendippo*), אף הוא באיטלקית.⁶¹ החיבור נדפס לראשונה בוונציה בשנת 1557, ונראה כי היה פרי יזמתו של בעל בית הדפוס מיקלה טרמצינו (Michele Tramezzino, מת בשנת 1579 לסה"נ), ולא מעשה תרגום מפרסית מאת כריסטופורו איש ארמניה (Christoforo Armeno), כפי שהוצג בעמוד השער.⁶² כאן העלילה השלמה מהווה מעין סיפור מסגרת לשבע נובלות: שלושת נסיכי סרנדיב (צילון, סרי לנקה של היום), שגורשו מן הממלכה על ידי אביהם, פענחו בדרכם עקבות גמל, קבעו בסעודה כי מקור היין בגפן ששורשיה בארמת בית קברות, כי הברש בשר טלה הוא שהונק חלב כלבה, וכי המלך עתיד להירצח בידי וזירו.

6. ומעל כל זאת, על פי התמונה העולה מבחינת יתר המקורות הקדמוניים, ובהם מקורות לא־יהודיים, הברייתא – שהיא מאמר קדום מאוד, מדברי התנאים – בנוסחה קטן הממדים, שכלל את עלילה א בלבד, לא הייתה חריגה כלל בנוף הספרותי העתיק, הרחב, הכללי, באי תלותה בעלילה ב. הדבר נכון גם באשר לעלילה ב, שאף היא הייתה עצמאית בנוף הספרותי הקדום, ולא הייתה תלויה לשם שלמותה בעלילה א. למעשה בארבעה מקורות קדומים מופיעות שתי העלילות עצמאיות זו מזו, קרי אף בתקופות קדומות אלה אין לדבר על חריגות בעניין זה:

א. מדרש איכה רבה, אחד המדרשים הקדומים, שנערך בארץ־ישראל ככל הנראה בין המאה החמישית לשביעית לסה"נ, והכתוב ארמית, כולל אמנם בפרשה א את שתי העלילות, אך הן אינן כרוכות זו בזו כי אם עצמאיות.⁶³ בעלילה א, המשובצת שם רק כמה סיפורים אחרי עלילה ב,⁶⁴ בעל החכמה הוא

61 פרגרינג'ו, עמ' 56–87.

62 ראו סיכומו של עניין למשל: שם, עמ' 47–49, 178–183.

63 עם זאת שתי העלילות הנדונות נכללו שם ברצף של אחד עשר סיפורים בפרשה א הנתונים במסגרת תמטית אחת של סיפורי חידה אשר עניינם שבח לחכמת בני ירושלים. ראו: חזן־רוקם, במיוחד עמ' 536–540.

64 כך הדבר במהדורות השונות, הן בדפוסים ראשונים – למשל: איכה רבה, פיזרו; איכה רבה, קושטא; איכה רבה, ונציה, דף נג ע"ב – והן בכמה כתבי־יד, למשל כ"י רומא, קזנטסה 3112 (לשעבר J.1.4, סצ'רדוטה 63), שהוציא לאור בובר, ולדבריו כתב־היד נקנה כבר בשנת קל"ח (1378 לסה"נ); אך על פי קטלוג המכון לתצלומי כתבי־יד: רל"ח [1478 לסה"נ]. ראו: איכה רבה, בובר, עמ' 73. זהו נוסח שונה מעט בסדריו הפנימיים (אף כאן העלילות עצמאיות ואינן תלויות זו בזו),

עבר ירושלמי סומא בעינו המפענח את עקבותיה של נאקה. ואילו בעלילה ב מסופר על הבחנותיהם המדויקות של ארבעה ירושלמים שהתארחו אצל ברנש אחד באתונה בעניין מיטה שבורה, בשר שטעמו טעם כלב, יין שטעמו טעם קבר ובעל בית ממזר.

ב. מסכת כלה רבתי, אחת המסכתות הקטנות, אשר עריכתה תוארכה למאה השלישית לסה"נ,⁶⁵ למאה השביעית⁶⁶ ואף למאה השמינית,⁶⁷ כוללת בפרק 'כיצד מרקדין' עלילה בארמית מסוג עלילה ב בלכר.⁶⁸ בפתח הדברים (שנראה כי השתבשו מעט), מסופר על ר' עקיבא ועל אחד מאתונה (כך! אולי הכוונה שהיה בדרכו מאתונה) שהתארחו אצל גוי. הוא הציע להם ארבע (!) מיטות (ואין הדבר מפותח עוד כבמדרש איכה רבה) והגיש להם מטעמים. הם זיהו ביין טעם מת, בבשר טעם כלב, בדבר מה חמוץ שתן, בחרדל חיפושיות, ומצורת רגלי המארח הסיקו שהוא ממזר – בנו של ליצן.⁶⁹

ג. ב'ספר משלי מוסר עתיק' (*Chiu tsa p'i yü ching*), עיבוד לסינית של מבחר מתוך 'שלושה סלים' (*Tripitaka*), יצירה בודהיסטית הודית, כנראה מעשה ידי המתרגם ממוצא סוגדיאני (איראנים ממערב תורכיסטאן, כיום באוובקיסטאן) סנגהוי (*Seng-hui*, מת בשנת 280 לסה"נ), משובצת בין היתר עלילה מסוג עלילה א:⁷⁰ שני תלמידים שהלכו בדרך פענחו נכונה את העקבות שהותירה אחריה פילה, שהייתה עיוורת בעינה הימנית, מעוברת בפילה נקבה, ונשאה על גבה אישה, שאף ברחמה היה עובר ממין נקבה.

ד. הסיפור השמיני מתוך העשרים וחמישה המרכיבים את הקובץ ההודי בסנסקריט 'עשרים וחמישה סיפורי שד פגרים' (*Vetalapañchavimsati*),⁷¹

וראו: שם, עמ' 47-48 (עלילה ב), 49-50 (עלילה א). כך גם בכ"י אוקספורד, בודליאנה Seld. Sup. 102 (נויבאואר 164), שהוא מראשית המאה השש עשרה לסה"נ.

65 איש שלום, עמ' 15.

66 היגר, מסכתות, עמ' 106-115.

67 אפטוביצר, עמ' 245-248.

68 היגר, מסכתות, עמ' 329-331.

69 'אמרין דין לדין, חזיין אנו כרעי דמרי ביתא ככרעי מימוס' (שם, עמ' 330). ו'מימוס' מן היוונית: שחקן פנטומימה, ליצן, חקיין, בדרן וכו', בדומה להסברו של יסטרוב למילה 'קלסתא' שבברייתא בבבלי, סנהדרין קד (ראו לעיל, הערה 3).

70 שוואן, א, עמ' 379-381, מס' 110.

71 הקובץ, שמחברו לא נודע, נכלל בתוך אסופות הודיות מימי הביניים. המפורסמת שבהן היא ודאי 'אוקיינוס זרמי סיפורים' (*Katha Sarit Sagara*), מאת הסופר הקשמירי בן המאה האחת

שתוארך בין היתר לתקופה שקדמה לעליית הנצרות,⁷² הוא מסוג עלילה ב. מסופר בו על הבחנותיהם הדקות של שלושת בניו של ברהמין אחד אשר הלכו להישפט בריבם אצל מלך גדול: כאשר התארחו אצל המלך נמנע אחד מן השלושה לטעום מן האורז מחמת ריח עשן גופות נשרפות שעלה ממנו – והתברר שהאורז צמח ליד אתר שרפת גופות; בן אחר נמלא קבס מאישה יפת מראה, משום שהדיפה ריח של עז – והתברר כי ינקה בילדותה חלב עזים; והבן השלישי חש כאב עז וסימן נטבע בבשרו משערה אחת שנמצאה תחובה תחת שבעה מזרונים שעליהם ישן.

אפשר לסכם לעת עתה שקיומן העצמאי של שתי העלילות וקיומן המשולב בעלילה אחת גדולה, שניהם קדומים בהחלט. ואולם מתפונת העלילה המשולבת, כפי שמסתמן מן האמור לעיל, צעירה בהרבה מקיומם הנפרד של שני היסודות, והיא מתועדת לראשונה בכתובים היהודיים רק מסביבות שלהי תקופת הגאונים. אפשר שקיומם הנפרד של שני היסודות – הן בספרות היהודית והן בזו הכללית – קדם לכך בכמעט 1,000 שנים. על יסוד נתונים אלה באשר להתנהגות העלילה במישור הכללי ולדרכיה של העלילה התלמודית באופן מיוחד, אפשר לשער בזירות כי הברייתא התלמודית לא חרגה מן המטווה הכללי: לפנים היא כללה רק את עלילה א; לימים – כפי הנראה עוד במזרח – נודעו לה שני נוסחים, האחד נותר בעינו וכלל רק את עלילה א, ובאחר הסתפחה אל עלילה א עלילה ב, אך לאחר מכן, לכל המוקדם במאה השתים עשרה או השלוש עשרה לסה"נ, היא נשרה ואולי צונזרה באירופה. המתח הקבוע הנוצר מקרבתם של שני יסודות העלילה זה לזה יחד עם אי תלותם זה בזה, עומד אפוא ביסוד חוסר יציבותה של העלילה, והוא מפתח להבנת התנהגותה והתנהלותה הספרותית-היסטורית. אמנם מתח זה איננו שולל לחלוטין את רעיון הצנזורה המאוחרת יחסית של הטקסט התלמודי כהסבר להימצאותם של נוסח משולב ושל נוסח מצומצם זה בצד זה באירופה, אך יש בו כדי להאיר את טבעה ונטיותיה של העלילה, ומתוקף כך להסביר את קורותיה: שני יסודות נפרדים לה – יש שהתמידו בעצמאותם; ועם זאת נטו בשלב כזה או אחר לחבור זה לזה; אך נוחים היו אחר כך להיפרד זה מעל זה, לשוב אל עצמאותם.

סקירת דרכה של העלילה על שני יסודותיה העיקריים בספרות הערבית בימי הביניים עשויה לחזק השערות אלה, במיוחד בגלל הרמזים שהשתמרו

עשרה לסה"נ בטה סומדווה (Bhatta Somadeva). ראו: סומדווה, ו, עמ' 217-220.

⁷² ראו למשל דברי ויליאם אלכסנדר קלוסטון בתוך: ברטון, ב, עמ' 320; רגהוון, במיוחד עמ' 465; וכן דברי נורמן מוסלי פנצר בתוך: סומדווה, ו, עמ' 225-231.

בה להיקוות שני יסודות העלילה אל אגן נרטיב אחד ולמועד שבו התרחש הדבר. יתר על כן, עד כה לא הוזכר במחקר בהקשר זה חיבור קדום בערבית (כפי הנראה מסוף המאה השמינית ולכל המאוחר מראשית המאה התשיעית לסה"נ) שאין לערער על חשיבותו להבנת התנהגות העלילה הנדונה כאן, מפני שהוא משמר גרסה עתיקה וייחודית שלה בערבית (היא מובאת להלן במלואה בתרגום לעברית), ומפני ששאב את חומריו גם ממסורות יהודיות קדומות.

דרכי העלילה בספרות ערב העתיקה

טווח הזמנים שמן המחצית הראשונה של האלף הראשון עד סופו לכל המוקדם, כלומר מן הזמן שבו הופיעו שני יסודות העלילה המדוכרים נפרדים זה מזה בספרות הכללית ובזו היהודית, ועד הזמן שבו אפשר אולי להצביע על הופעתם כרוכים זה בזה בספרות היהודית (איכה זוטא), נתון בעלטה מבחינת האפשרות להצביע על המועד המדויק ועל המקום שבהם נקוו אולי אל אגן נרטיב אחד. אם אכן התחולל תהליך מעין זה, קצות החוטים מובילים מזרחה, אל תקופת הגאונים. אולם מיצירתם, שהייתה ברוב התקופה הזאת מרכז הכובד של העשייה הרוחנית בעולם היהודי, לפני שהחל נוטה אל עבר אירופה עם ראשית האלף השני, נתגלה אולי רק רמז אחד, עמום מעט, שיש בו כדי ללמד משהו על התפתחות אפשרית בפרשייה ספרותית זו: כאמור בגרסת 'ספר המעשיות', הקרובה מאוד לנוסח העלילה שבאיכה זוטא, נותרה אולי צלקת דקה מתפירת עלילה א ועלילה ב זו אל זו.

להלן אפוא בחינה של תולדות שתי העלילות הללו ביצירה הספרותית הענפה של ה'תרבות הכללית' בעתות ההן במזרח, זו האסלאמית בשפה הערבית. כאמור ספרות זו משמרת באופן בלעדי עדויות חשובות על קורות העלילה, עדויות המלמדות על התנהגותה בתוך ספרות זו עצמה ועל קווי דמותה האוניוורסליים. נוסף על כך יש להביא בחשבון בהקשר זה את היחסים הענפים – ההפריה ההדדית, המתן והקבלה וכיוצא באלה – שהתקיימו בין הספרות היהודית לזו האסלאמית בערבית בעת הזאת ממש, פחות או יותר מימי ראשית האסלאם עד תור הזהב של הספרות היהודית בספרד.

למראית עין שתי העלילות מוכרות היטב בספרות הערבית מימי הביניים כחטיבת נרטיב אחת שלמה ויציבה, זאת, כפי הידוע עד כה,⁷³ למן המחצית

⁷³ ראו למשל בכמה סקירות קצרות: לוי, עמ' 211-213; ברטון, ד, עמ' 3-5; קלוסטון, עמ' 511-513; שובין, ז, עמ' 158; מסק, עמ' 26-29, 667; דבריו של פנצר בתוך: סומדווה, ו, עמ' 287-286; שוורצבאום, עמ' 207-208; רנקה, עמ' 875-876;

הראשונה של המאה העשירית או לכל המוקדם משלהי המאה התשיעית לסה"נ. אז השתבצה העלילה השלמה בחיבורו של ההיסטוריון אלטברגי (מת בשנת 923 לסה"נ) 'תאריח' אלרסל ואלמלוד' (תולדות השליחים והמלכים)⁷⁴ ובחיבורו של ההיסטוריון אלמסעודי (מת בשנת 956 לסה"נ) 'מרוג' אלד'הב ומעאדן אלג'והר' (כרי הזהב ומכרות אבני החן).⁷⁵ אולי כבר מעט קודם לכן השתבצה העלילה בחיבור מוכר פחות בעולם – ועדיין לא ניתנה הדעת לכך – 'אלפאז'ר' (המפואר) מאת אלמפצל בן סלמה (מת במחצית השנייה של המאה התשיעית או בראשית המאה העשירית לסה"נ).⁷⁶

שני החיבורים פרי קולמוסם של אלטברגי ושל אלמסעודי היו בהחלט מוכרים וידועים בקרב מלומדים בימי הביניים במרחב האסלאמי, ומשנכללה העלילה השלמה ביצירות בולטות אלה, נתקבעה על פי רוב בגרסתה זו אצל סופרים מאוחרים מהם, אשר נטלוה שלמה אל תוך חיבוריהם, השייכים לכמה וכמה ענפים ספרותיים (היסטוריוגרפיה, אָדב ואחרים).⁷⁷

אירוויין, עמ' 192; הסברי ג'ובני סיניקופי בתוך: סרקמבי, עמ'

80; מרצולף, א, עמ' 403.

74 אלטברגי, ב, עמ' 268-270.

75 אלמסעודי, ב, עמ' 238-242.

76 אלמפצל, עמ' 189-192. כמה סופרים מאוחרים מן השלושה

הנזכרים הביאו את העלילה השלמה מפייהם של סופרים קדומים בני המאה התשיעית לסה"נ. דוגמה בולטת הנשנית בכמה מקורות, למשל בדברי אבן אלג'וזי (מת בשנת 1200 לסה"נ), אלמנתטם, ב, עמ' 233, היא ציטוט של המלומד הגנאלוג אלזביר בן בַּפָּאר (מת בשנת 870 לסה"נ), ונראה כי הסתמכו על אחד מחיבוריו הרבים שלא שרד או שעדיין לא יצא לאור. אם אכן כך הדבר, אפשר להוסיף גם את שמו כסופר שכלל עלילה שלמה זו באחד מחיבוריו עוד קודם זמנו של אלטברגי. ראו גם להלן, הערה 87.

77 ואלה המקורות בערבית שהעלילה המשולבת מופיעה בהם,

נוסף על שלושת המקורות הקדומים בערבית שנזכרו זה עתה: אלמאורדי (מת בשנת 1058 לסה"נ), עמ' 244-245; אבו אלבקאא' אלחלי (איש המאה האחת עשרה או השתים עשרה לסה"נ), א, עמ' 344-346; אלמידאני (מת בשנת 1124 לסה"נ), א, עמ' 24-26; אלזמח'שרי (מת בשנת 1144 לסה"נ), רביע, ב, עמ' 809-810; אבן חמדון (מת בשנת 1167 לסה"נ), ז, עמ' 367-368; אבן אלג'וזי, אלאד'כיאא', עמ' 115-117; אבן אלג'וזי, אלמנתטם, ב, עמ' 233-235; אבן בדרון (מת בשנת 1211 לסה"נ), עמ' 78-80; אבן אלאת'יר (מת בשנת 1233 לסה"נ), ב, עמ' 30-31; אלכלאעי (מת בשנת 1237 לסה"נ), א, עמ' 16-18; אבן סעיד אלאלנדלסי (מת בשנת 1286 לסה"נ), א,

בכל המקורות הקלסיים האלה ניתנה החכמה בידי מי שהמסורת הגנאלוגית האסלאמית בימי הביניים החשיבה כאבות שבטי ערב הצפוניים, ארבעת בני נזאר בן מעד בן עדינאן, צאצאי ישמעאל (השבטים הדרומיים התייחסו לפי מסורת זו על יקטן בן עבר המקראי): איאד, אנמאר, רביעה ומצר.⁷⁸ על ערש דוויי חילק אביהם נזאר את רכושו ביניהם, וציווה עליהם שאם יפרוץ ביניהם

עמ' 315-317; אלנוירי (מת בשנת 1332 לסה"נ), ג, עמ' 7-9; אלדמירי (מת בשנת 1405 לסה"נ), א, עמ' 29-30; אלפאסי (מת בשנת 1429 לסה"נ), שפאא', ב, עמ' 24-26; אלצאלחי (מת בשנת 1536 לסה"נ), א, עמ' 342-344; אלדיארבכרי (מת במחצית השנייה של המאה השש עשרה לסה"נ), א, עמ' 148-149; אלעצאמי (מת בשנת 1699 לסה"נ), א, עמ' 152-154; וכן ראו את האפוס העממי סירת ענתרה, א, עמ' 78-82, אשר גם בו נקלטה העלילה. עלילה זו זכתה אף לעיבוד עממי בנוסח 'אלף לילה ולילה' (מבחינת העניין הנדון כאן אין בין נוסח זה לבין המקורות האחרים בערבית כל שוני, אך מבחינות אחרות, למשל זהות החכמים, ניכרים בכל זאת הבדלים), זאת בכתב יד גדול ממדים הנקרא כ"י מונטגיו, על שם בעליו האירופי הראשון, הדיפלומט הבריטי, ההרפתקן, הסופר ואספן כתבי יד אדוארד וורטלי מונטגיו (Montague), מת בשנת 1776 לסה"נ). כתב יד זה הוא לכאורה מקור ראשון בערבית הכולל לראשונה אלף ואחד לילות, אך למעשה רק חלק קטן ממנו יכול להיחשב 'נאמן' למסורת הסיפורים המוכרים של הקובץ, אלה שנדפסו ושתורגמו ברובם ללשונויות אירופה. רוב שאר החומרים המצויים בו הם תוספות או המשכים בעלי ניחוח עממי מצרי, חומרים לא נודעים אשר לעתים מזומנות שורשיהם בתקופה עתיקה, ושאינן לערער על חשיבות כתב יד זה כמשמרים. כתב היד הותקן ככל הנראה בדלתא המצרית בשנת 1764 לסה"נ, ושמור כעת בספריית בודליאנה אשר באוקספורד (Or. 550-556). על כתב יד זה ראו למשל: מוסא מחמוד, במיוחד עמ' 7-17; מהדי, ב, עמ' 280-290; וכן ראו: פרלס, עמ' 61-69. יצוין כי כמה עשרות דפים מכתב יד זה, ובתוכם בין היתר העלילה הנדונה כאן, יוצאו לאור בקרוב בפעם הראשונה בשפת המקור במהדורה מדעית על ידי כותב שורות אלה. ראו: לרנר. עיבוד עממי זה לעלילה זכה במרוצת המאה התשע עשרה לכמה וכמה תרגומים עיבודים לשפות אירופיות. ראו למשל: סקוט, ו, עמ' 1-7; גלנד וגוטיה, ו, עמ' 158-165; הביכט, פון דר האגן ושאל, יא, עמ' 3-7; ברטון, ד, עמ' 3-14.

⁷⁸ חריגה בכך רק הגרסה העממית המאוחרת יחסית שבכ"י מונטגיו (ראו בהערה הקודמת), אשר בה מופקדת חכמה זו אצל בניו של סלטאן תימני ששמו איננו מוזכר.

ריב לאחר מותו יסורו להישפט אצל אלאפֶעָא, שליט נג'ראן אשר בתימן. ואכן האחים הסתכסכו על חלוקת ירושת אביהם ופנו לעשות כמצוותו. בדרכם נתקלו בעקבות גמל, ובמבטם החד והחודר פענחו נכונה את מצבו ואת תכונותיו. בעל הגמל, ששמע את דבריהם, היה משוכנע כי אצלם הוא. בני נזאר התעקשו שהחיה אינה בחזקתם, ולפיכך נלווה בעל הגמל אל הארבעה בדרכם אל מלך נג'ראן, שיכריע בעניינם. לאחר הסכרי האחים השתכנע המלך כי אכן לא ראו כלל את הגמל והוא איננו אצלם, ושילח את בעליו לחפש את בהמתו. אחר כך ערך לכבוד האחים משתה, ובו הציגו הארבעה כושר שכלי יוצא דופן להבחין בקווים דקים, במאפיינים כמוסים וחריגים מאוד, בכשר וביין שהוגשו להם (על פי כמה מקורות נכללו בתפריט גם דבש או לחם), מאפיינים שלימדו על מהותם ועל מקורם המפליאים. נוסף על כך עמדו על טבע נסתר מעין של שליט נג'ראן, טבע שנבע מייחוסו הבעייתי. כל קביעותיהם נבדקו ונמצאו נכונות. לבסוף פסק הבורר כפי שפסק – על פי רוב כפי צוואת נזאר – והארבעה עזבו לארצם.

למרות התמונה העיקשת של שלמות הנרטיב העולה מהספרות הערבית למן ימיהם של אלמפצל בן סלמה ואלטברי, אפשר לדלות ממקורות קדומים מעט יותר בערבית כמה רמזים שיש בהם אולי משום עדות לקיומו של מהלך היקוות רכיבי העלילה – ובכלל זה פענוח עקבות גמל (עלילה א) והמשתה (עלילה ב) – לאגן נרטיב אחד. מכלול הנרטיב בערבית צבר לו גם יסודות אשר נפקד מקומם מן העברית (הצוואה, הבוררות⁷⁹), ובמקורות קדומים בערבית נשתמרו עדויות להסתפחותם אל כלל העלילה בשפה זו, מפני שהם הופיעו גם במנותק מעלילה זו או מאחד משני איבריה העיקריים.⁸⁰

79 אות לחבירת יסודות עלילה אלה לאפיזודת פענוח עקבות החיה התועה אפשר לאתר בספרות היהודית באירופה רק בראשית המאה השבע עשרה לסה"נ, בידיש דווקא – באסופה 'מעשה בוך' (לעורך אלמוני), אשר נדפסה לראשונה בבזל בשנת 1602. ראו: מעשה בוך, ב, עמ' 547-555, מס' 223.

80 כך למשל אצל אבן עבד רבה (מת בשנת 940 לסה"נ), הסופר הנוודע איש ספרד, אשר אפשר שבשל סמיכות הזמנים והמרחק הגאוגרפי עדיין לא הושפע מן הנוסח המלא שהסתובב כבר במשך בחיבוריהם של אלמפצל בן סלמה, אלטברי ואלמסעודי: הוא הביא את צוואת נזאר, ריב האחים והבוררות (כאן, שלא ככלל המקורות האחרים, למעט גרסת מונטגיו שנזכרה לעיל, הבורר אינו אלאפעא מושל נג'ראן, כי אם סטיח הכוהן, דמות אגדית או אגדית למחצה מערב הטרומ-אסלאמית, שהיה אף הוא על פי המסורת שופט בין

1. ההיסטוריון אלבלאד'רי (מת בשנת 892 לסה"נ) לא הזכיר כלל, אף לא ברמז, את אפיזודת המשתה (עלילה ב) בהביאו בחיבורו 'אֲנִסָאב אֶלְאֶשְׂרָאָה' (ייחוסי המכובדים) את סיפור מותו של נזאר, צוואתו לבניו בעניין חלוקת הירושה, ריב האחים, עלילה א והבוררות אצל אלאפעא.⁸¹
2. אפיזודה של פענוח עקבות גמל תועה הובאה בקיצור רב במספר

הערבים), ולא הזכיר כלל את יתר העלילה, עקבות הגמל והמשתה. ראו: אבן עבד רבה, ג, עמ' 337. כך גם: אליעקובי (מת אחרי 905 לסה"נ), א, עמ' 223, 258. וראו את הדברים כפי שהשתמרו במקורות מאוחרים יותר, למשל: אלסמעאני (מת בשנת 1166 לסה"נ), א, עמ' 22-23; אלקלקשוני (מת בשנת 1418 לסה"נ), עמ' 430. וראו עוד להלן.

⁸¹ אלבלאד'רי, א, עמ' 35-36. ראוי להדגיש כי בכמה מקורות מאוחרים לא הובאה אמנם עלילה ב, אך כפי הנראה לא מפני שהסופרים לא הכירוה כי אם משיקוליהם בעריכת החומר. לפיכך אין במקורות אלה הוכחה לקיומן הנפרד של עלילה א ועלילה ב גם בזמן מאוחר יחסית, להפך, הם עדות לכך שבתוך המקורות שעליהם הסתמכו הסופרים הללו הופיעה העלילה שלמה ומלאה. למשל מחמד בן אחמד אלפאסי הזכיר רק את דבר מותו של נזאר וחלוקת הירושה בין הבנים, ולאחר מכן הסתפק בהערה: 'ראיתי לאיאד בן נזאר ולאחיו הנזכרים לעיל דבר מעשה נפלא בעניין חכמתם וידיעתם באשר מה שסיפרו על הגמל אשר נשאלו על אודותיו, אף כי לא ראוהו כלל, ועוד דברים נוספים'; אף שלא ציין מהם אותם דברים נוספים, סביר כי הם קורות המשתה. ראו: אלפאסי, אלעקד, א, עמ' 137. וראו גם: אבן חג'ה אלחמי (מת בשנת 1434 לסה"נ), עמ' 174-175 – הוא הסתפק בתיאור אירוע הגמל ובהסברי האחים בעניינו אצל אלאפעא, ולא הזכיר כלל את עניין מותו של נזאר, הירושה והריב. אף אפיזודת המשתה לא נזכרה שם, אך אולי נותר ממנה בכל זאת רמז בדברי הסופר שלאחר מכן אירח אלאפעא את האחים בכבוד גדול, ואם כן השמטת האפיזודה הייתה פועל יוצא של עריכת החומר, קיצורו או כיוצא באלה. גם בתרגום עיבוד לתורכית מאת אלסהילי (מת בסביבות 1623 לסה"נ) לא תוארה אמנם אפיזודת המשתה, אך רמז בכל זאת נותר ממנה: האחים הוזמנו לסעוד בחברת הבורר. ראו: אלסהילי, עג'א'ב, עמ' 7-11; ובתרגום לאנגלית: אלסהילי, פלאים, עמ' 14-17. אלסהילי אמנם הזכיר את חיבורו של אלבלאד'רי כאחד המקורות שעליהם הסתמך בחיבור ספרו, אך הוא הזכיר גם את אלטברי ואלמסעודי, לצד מקורות אחרים בערבית שעמדו לנגד עיניו. ראו: שם. אפשר שהדבר מלמד כי הוא יכול היה להתרשם מן הגרסה השלמה, ובכל זאת בחר להסתפק רק ברמיזה לעלילה ב.

מקורות, שהקדום מהם (ששרד) הוא ספרו של השופט נָפִיעַ (מת בשנת 918 לסה"נ, איש בגדאד ששפט דווקא באזור אֶהוּאז) 'אֶחָ'בָאָר אֶלְקָצָאָת' (ידיעות על השופטים).⁸² החכמה כאן איננה חכמתם של ארבעת בני נזאר מתקופת הג'אהליה, כי אם של דמות שופט העיר בְּצֶרָה אֵיאָס בן מְעֵאוּיָה (מת בסביבות 740 לסה"נ), שנודע בתבונתו הרבה. אולם נראה כי האנקדוטה קדומה יותר, וקרוב לוודאי שהועלתה על הכתב לכל המאוחר בראשית המאה התשיעית או כבר בשלהי השמינית לסה"נ. הביבליוגרף הימי ביניימי הנודע אָבְן אלְנַדִּים (מת בשנת 987 לסה"נ) ציין ב'אלֶפְהֶרְסֶת',⁸³ הקטלוג הספרותי רב הערך שכתב, כי להיסטוריון אלְמַדְאָאֵי (מת ברבע השני של המאה התשיעית לסה"נ) היה בין יצירותיו חיבור (שלא שרד) שעניינו דמות שופט זה, ושמו 'כְּתָאב אֶחָ'בָאָר אֵיאָס בן מְעֵאוּיָה' (ספר הידיעות על איאס בן מעאויה).⁸⁴ אמנם החיבורים שהביאו אנקדוטה זו על חכמתו של איאס, לא ציינו במפורש כי המקור שעליו הסתמכו היה חיבורו זה של אלמדאאני, אולם הם הרבו להזכירו ולצטט ממנו במקומות אחרים, אף בסביבה הטקסטואלית שבה שובצה האנקדוטה המדוברת, ולפיכך סביר למדי שאכן שאבוה ממקור אבוד זה. יוצא אפוא כי הרבה לפני זמנם של אלבלאד'רי או של אלטברי הסתובב בקרב אנשי הרוח והמלומדים המוטיב של פענוח עקבות גמל תועה (כיסוד וכתמצית עלילה א) כידיעה או כאנקדוטה היסטורית, במנותק מסיפור בני נזאר, הירושה, הבוררות ועלילה ב.

3. כל רכיבי העלילה, ובכלל זה עלילה א ועלילה ב – ורכיבים נוספים, שאין להם זכר לא אצל אלטברי ולא אצל אלמסעודי ואף לא באחד מן המקורות שהלכו בתלם זה – היו אגודים יחדיו, כך מתברר כעת, כבר כמאה שנים קודם זמנם של אלמפצל בן סלמה, אלטברי ואלמסעודי. הם מופיעים כך בחיבור עתיק של המלומד הנודע אָבְן הַשָּׂאם (עֶבֶד אֶלְמֶלֶךְ, מת ברבע השני של המאה התשיעית לסה"נ) הנושא את השם 'כְּתָאב אֶלְתִּיגְאָן פִּי מְלוֹךְ חֲמִיר' (ספר

82 וכיע, א, עמ' 361. וראו גם: חמזה אלאצבהאני (מת אחרי 961 לסה"נ), עמ' 215; אבו הלאל אלעסכרי (מת בשנת 993 לסה"נ), א, עמ' 507; אלמידאני, א, עמ' 457; אלזמח'שיר, אלמסתקצא, א, עמ' 148.

83 אבן אלנדים, א, עמ' 104.

84 במקורות אחרים נקרא הספר 'כְּתָאב זֵכֶן אֵיאָס' (ספר חכמת איאס). ראו למשל: חמזה אלאצבהאני, עמ' 215; אלת'עאלבי (מת בשנת 1038 לסה"נ), א עמ' 181; אלמידאני, א, עמ' 458; וכן אצל הביבליוגרף התורכי המאוחר חאג'י ח'ליפה (מת בשנת 1657 לסה"נ), ב, עמ' 7.

הכתרים בעניין מלכי חמיר).⁸⁵ לפיכך יש לתארך את העלילה השלמה בערבית כטקסט כתוב לראשית המאה התשיעית ואולי אף לסופה של המאה השמינית לסה"נ, ולא לראשית המאה העשירית כפי שהיה ידוע כאמור עד כה. ספרו של אבן השאם, יש להדגיש, הוא עיבוד לחיבור קדום מאוד המיוחס לְנוֹהֵב בֶּן מִנְבֵּה (מת בשנת 728 או 732 לסה"נ). והב בן מנבה היה אחד מכמה חכמים קדומים אשר הפיצו בקרב האסלאם הצעיר ממסורות היהודים, שבכתביהם היה בקיא במידה כלשהי – נטען שהיה יהודי שהתאסלם או בנו של יהודי שהתאסלם. שם ספרו היה ככל הנראה 'כְּתָאב אֶלְמְלוּךְ אֶלְמִתְנַג'ה מִן חֲמִיר וְאַחַ'בְּאָרְהֶם וְקַצְצָהֶם וְקַבּוּרְהֶם וְאַשְׁעָאָרְהֶם' (ספר המלכים המוכתרים מחמיר והידועות והסיפורים על אודותיהם וקבריהם ושיריהם) ובמרכזו תיאור קורותיהם הקדומים של דרום ערב ומלכיה בהקשרים תנ"כיים מובהקים. אמנם העלילה הנדונה כאן משובצת בספרו של אבן השאם בחלק שאיננו יכול להיחשב עיבוד לדברים של והב בן מנבה כיתר חלקיו, כי אם תוספת מעשה ידיו של אבן השאם.⁸⁶ אך קשה לכפור בכך שאבן השאם ניזון או הושפע אף בחלק זה של ספרו גם ממסורות יהודיות ונוצריות. מסורות כאלה הסתובבו בזמנו הן בעל-פה והן בכתב, ומקורן היה בין היתר בחכמים כאותו והב בן מנבה ובמתווכי תרבות קדומים ממנו, כשני היהודים שהמירו דתם לאסלאם כְּעֵב אֶלְאֶחְבָּאָר (מת בשנת 652/3 לסה"נ) וְעֶבְדָּאֶלְלָה בֶּן סֵלָאָם (מת בשנת 663/4 לסה"נ). יתר על כן, מוסר העלילה לפי חיבור זה, קרי החוליה הקדומה בשלשלת המסירה (אֶסְנָאָד), הוא מי שנחשב אחד מגדולי המלומדים של ראשית האסלאם, בן דודו של הנביא מִחְמַד, אֶבְן עֵבָאָס (עבדאללה, מת בשנת 687 לסה"נ).⁸⁷ מן המסורת האסלאמית עולה כי חכם זה היה דמות מרכזית באיסוף

⁸⁵ ונראה כי לשם הספר כמה גרסאות, למשל 'כְּתָאב אֶלְתִּיג'אן פי מְלוּךְ אֶלְמִאן פי אַחַ'בְּאָר קְחֵטָאן', וראו לסיכום הדברים: ברוקלמן, א (לתוספות), עמ' 207; סזגין, א, עמ' 299.

⁸⁶ למען האמת חלקו השני של הספר, ובעצם יותר ממחציתו, הוא מסוג זה. אבן השאם אף נקב בכינויו של מוסר החומרים בראש קטעים רבים: אבו מחמד – וזהו כינויו של המחבר המעבד אבן השאם עצמו.

⁸⁷ כך צוין גם בחיבורים אחרים שהוזכרו לעיל, למשל באלה של אלבלאד'רי ואבן חמדון. נוסף על כך אפשר שמשמע מדברי הסופר המאוחר שנזכר לעיל (הערה 77) אלצאלחי, כי מלבד אלבלאד'רי, גם אבן ג'ריר (כך כדברי אלצאלחי, והכוונה לאלטברי), אלמאורדי (ראו לעיל, הערה 77) ואלזביר (בן בכאר, ראו לעיל, הערה 76), הביאו מסורת זו מפני אבן עבאס. ראו: אלצאלחי, עמ' 342. במהדורות שונות של חיבורי אלטברי ואלמאורדי (כאמור חיבור מאת אלזביר בן בכאר

ובמסירה של חומרים מסוגים אלה, דוגמת אֶסְרָאֵ'יִלְיָאָת (סיפורי בני ישראל) וְקֶצֶץ אֶלְאֶנְבִּיָאָא' (סיפורי הנביאים). עוד נלמד מן המסורת כי הוא ניזון בין השאר ממידענים יהודים ונוצרים, וכי הבן מנבה אפשר שהיה תלמידו.⁸⁸ אין כאן הכוונה להוכיח כי הערבית נטלה את העלילה ממקור יהודי כתוב מסוים או שהושפעה מן הספרות היהודית הכתובה באופן ישיר בכל הנוגע בהתפתחות העלילה. הטענה היא ש'אלתיג'אן' מאת אבן השאם, בהיותו המקור הערבי הקדום ביותר שהופיעה בו העלילה השלמה, מסייע ודאי בידיעת נתיבותיה של העלילה במישור הכללי, ומתוקף כך הוא מלמד דבר מה גם על העלילה היהודית. הוא אף עשוי להיחשב באופן מסוים חריר הצצה אל דברי ימיה העלומים של העלילה בספרות היהודית במזרח בעת ההיא, ולו מפני שאצר מִרוּחַ החכמה האסלאמית בשפה הערבית במאה הראשונה לְהַגֵּ'רָה, בהיותה עדיין רכה בימים ופתוחה באופן יחסי לקלוט אל קרבה ממסורות היהודים והנוצרים.⁸⁹

עוד יש להזכיר כי חיבור זה של אבן השאם לא זכה לפופולריות רבה בקרב המלומדים בעתות ההן. אלה הלכו ורחו ככל שנקפו השנים חומרים מעין פולקלוריים מן הסוג שחיבור זה גדוש בהם⁹⁰ ולפיכך לא הרבו לצטט ממנו. הדבר מחדד את ייחודיות גרסתו של אבן השאם לעלילה הנבחנת, גרסה המשקפת במידה נכבדה ומנציחה פרק קדום ונעלם בהתהוות העלילה בטרם הבשילה, בטרם נתקבעה צורתה.

העלילה השלמה בחיבורו של אבן השאם, שתובא להלן בתרגום לעברית, היא מלאה באופן משמעותי ומכל בחינה שהיא מן הגרסאות שאצל אלמפצל בן סלמה, אלטברי, אלמסעודי והסופרים המאוחרים מהם. ברם ניכרת בהחלט בקריאת החומר חוסר אחידות מבחינת זרימת הנרטיב, ונראים כמה וכמה קווי

לא שרד או לא יצא לאור) לא הוזכר הדבר, אך ייתכן שלפני אלצאלחי היו נוסחי כתבי־יד שונים במקצת מאלה שעמדו לרשות המוציאים לאור.

88 ראו לסיכום: אדוג, עמ' 8-16.

89 קיסטר, עמ' 226-227, 238.

90 ואכן כותבים מימי הביניים לא הרבו להזכיר חיבור זה או להסתמך עליו. באופן יוצא דופן הובאה גרסה מקוצרת של העלילה כמצוטטת במפורש מ'אלתיג'אן' בתוך: אבן סעיד אל אנדלסי, א, עמ' 315-317, ויש לציין כי מקור זה מן המאה השלוש עשרה לסה"נ הרבה לצטט מתוך 'אלתיג'אן' גם בעניינים אחרים. נראה כי כל יתר החיבורים בערבית שהביאו את העלילה, ושזכרו לעיל, לא הסתמכו על 'אלתיג'אן' כי אם על מקורות אחרים. וראו על 'אלתיג'אן' בעיקר: ח'ורי, והב, א, עמ' 286-302; ח'ורי, והב בן, עמ' 35; קונרד.

תפר לא עדינים בין מסורות וחומרים שונים ומגוונים, בין השאר בין עלילה א לעלילה ב ובין לבין יתר רכיבי העלילה בערבית. אמנם יש לדברים זכר גם בגרסאות האחרות בערבית, ואולם בגרסתו של אבן השאם הם בולטים שבעתיים, ואכן נראה כי העלילה השלמה נתונה בשלב התהוות, השלב שבו חברו אולי עלילה א ועלילה ב זו לזו בספרות הערבית. אבן השאם טרח ושיבץ לאורך הקטע כולו מיני הערות, הסברים, פירושים והרחבות בשפע מטעמו (למשל כדברים מפי אבו מחמד, כינויו שלו עצמו). אלה נעדרים מן הגרסאות האחרות, וקשה להימנע מן הרושם שידו של אבן השאם – או יד המקור או המקורות שעליהם נסמך – ברקיעת הרצף העלילתי. יתר על כן, עוד לפני שפתח בהצגת העלילה הביא אבן השאם בנפרד לחלוטין את סיפור צוואת נזאר ודבר מותו,⁹¹ כמו היו בהם חיים נפרדים מיתר העלילה; אחר כך חזר על הדברים פעם נוספת במסגרת העלילה השלמה עצמה.⁹²

'אלתיג'אן' לאבן השאם והתגבשות העלילה

לקמן אפוא העלילה השלמה מתוך 'כתאב אלתיג'אן פי מלוך חמיר' בתרגום מערבית לערבית.⁹³ לשם הנוחות ולהבלטת ייחודה של גרסה זו ובוסריותה, בהיותה נתונה בשלבי התהוות, מובאים להלן באותיות מודגשות עיקר הפרטים

⁹¹ ראו במהדורת הספר הראשונה: אבן השאם, חידראבאד, עמ' 213-212.

⁹² הדברים מחזקים כמובן את הרושם שהתקבל קודם לכן ממספר מקורות, שמדובר באיברים עצמאיים אשר חברו זה לזה ליצירת העלילה השלמה. וראו לעיל, הערה 80.

⁹³ אבן השאם, חידראבאד, עמ' 213-219; וראו מהדורה מאוחרת יותר: אבן השאם, צנעא, עמ' 223-229. המהדורה הראשונה מבוססת על שלושה כתבי־יד מאוחרים יחסית: אחד משנת 1622 לסה"נ, אחר משנת 1625 וכתבי־יד נוסף, חסר, שהוא קדום משני אלה אך המהדיר לא ציין מתי הועתק. ראו: אבן השאם, חידראבאד, עמ' 492. אם המדובר בכ"י ברלין, ספריית המדינה, גלטר 97 (אהלוורדט 9735), הרי לדברי סזגין הוא הועתק מאוחר יותר, בשנת 1150 להג'רה, דהיינו 1727-1728 לסה"נ. ראו: סזגין, א, עמ' 299. מהדורת צנעא איננה מחדשת בעניין ההיסמכות על כתבי־היד, והיא בעצם הדפסה מחודשת של מהדורת הספר הראשונה (ראו אבן השאם, צנעא, עמ' 5-8), ועל כן נסמכים הדברים שלהלן על אבן השאם, חידראבאד, אלא אם מצוין אחרת. ובכל זאת משום מה שתי המהדורות אינן זהות לחלוטין, ושינויים קלים אלה יצוינו להלן בהערות. אפשר שקיימים כתבי־יד נוספים לחיבור

ובתי השירים ורכיבי הנרטיב הזרים לעלילה השלמה הנודעת מחיבוריהם של אלמפצל בן סלמה, אלטברי ואלמסעודי ומכל יתר המקורות הרבים בערבית שהלכו בתלם שנחרש על ידם:⁹⁴

אמר אָבוּ מַחְמַד:⁹⁵ סיפר לנו חֲמַאד בן אֶסְחָאק, אמר: סיפר לנו מַחְמַד בן אַבְרָאָהִים מפי מַחְמַד בן אֶלְסָא'ב אֶלְפֶּלְבִי,⁹⁶ אמר: סיפר לנו אֶסְמַאעִיל בן מַחְ'זוּם מפי אָבְן עֶבְאֵס,⁹⁷ אמר: כאשר באה שעתו של נֹזָאר בן מַעַד למות, אסף אליו את בניו, והיו ארבעה: אִיאַד הבכור ובנו רִבְעִיעָה ובנו אַנְמַאד ובנו מַצֵּר. ואם מצר ורביעה עֲאֲתָפָה בת יָזִיד בן יָזִיד בן עֶמְר בן אֶלְהֵדְהָאד הַחֲמִירִי. ואם איאד אַרְוָא בת לִית' בן עֶמְר משבט כֶּלֶב. והייתה אם אנמאד ואזעה בת גֵּאֶלֶב מבני מֵאֶלֶךְ בן עֶרִיב בן יָזִיד בן כְּהֵלָאן. אמר: כאשר באה שעתו של נזאר למות, ציווה את איאד על בני ביתו, וציווה לו שפחה ושיבה זרקה בשערה, ואת בגדיו ואת מטהו. וציווה למצר את האוהל מיריעת העור האדומה ואת טבעת הזהב. על כן נקראו איאד אֶלְשִׁמְטָא⁹⁸ ומצר אֶלְחֲמַרְאָא.⁹⁹ וציווה לרביעה את הסוס ואת הרומח ואת הנס, על כן נקרא רביעה אֶלְפֶּרַס.¹⁰⁰ וציווה לאנמאד את החמור, על כן נקרא אנמאד אֶלְחֲמַאד.¹⁰¹ ונתן ביד כל אחד כד חרס ופייתו חתומה, ואמר אליהם: לכו נא אל אֶלְקַלְמֵס בן עֶמְר הוא אֶפְעָא נַגְ'רָאן,¹⁰² הוא החכם שופט הערבים. ומת נזאר בן מעד בן עדנאן, וספד לו בנו רביעה – והיה ראשון לשורר מבני מעד בן עדנאן – ויאמר:

- זה, וראו למשל בעניין זה: ברוקלמן, א (לתוספות), עמ' 207, וכמובן יש לקוות שייבדקו ויוצאו לאור.
- 94 למעט כאמור דברי 'אלתיג'אן' שציטט אבן סעיד אלאנדלטי. ראו לעיל, הערה 90.
- 95 הוא כאמור המחבר אבן השאם.
- 96 מלומד נודע בענפי הדעת בזמנו, כגון פרשנות הקראן, לשון ערבית, שירה, היסטוריה, גאולוגיה ועוד. מת בשנת 763 לסה"נ.
- 97 כאמור בן דודו של הנביא מחמד, איש המאה השביעית לסה"נ.
- 98 בעלת השיבה.
- 99 האדומה.
- 100 הסוס.
- 101 החמור.
- 102 שליט נג'ראן אשר בתימן. הוא מוכר במקורות בכינוי אלאפעא אלג'רהמי, ואפעא איננו שם פרטי, כי אם כינויים של בני שושלת מלכים או מושלים ממשפחת חמיר אשר שלטו באזור זה שבתימן. וראו להלן, הערה 117.

נזאר מתמול שלשום עד זה היום בן טוב בגבר -
 מעד אבן עדנאן, לא ישמן האור¹⁰³ בקבר
 ומי אשר על חיל ומות חוג יחוג עכשיו
 לעת צוחות בני חיל וסוסיים דמם כבר זב
 הנה יאבד רוחו של עז מעם מבטח יציב
 הרי נקבר עתה אשר נודע הוא פי נדיב
 דמות דם בינות הרי מחצב דרך מנא¹⁰⁴
 הנחת אך צוקת ימים אדם כי יעברנה
 הו לו אדע רק אחרינו מה היית שח
 עוד מי יתן ידעתי אף זאת אנה תלקח

אחר זאת הלכו והנה כלבה וגור קטון יונק. וינבח הגור והכלבה תידום,
 ונמלאו פליאה על זה הרבר. אחר הלכו¹⁰⁵ למקום גללים אשר הנץ¹⁰⁶
 ונמלאו פליאה על זה הרבר.

ועוד המשיכו לילך אחר זאת, והנה שלושה עצים עבותים אחוזים זה
 בזה. האחד ניצב על אם הדרך, השני נכפף לשמאל¹⁰⁷ והשלישי נכפף
 לימין.¹⁰⁸ על זה הנכפף לימין עוף, וכך גם על זה הנכפף לשמאל. פרח
 העוף מן העץ הנכפף לשמאל והתעופף אל זה הנכפף לימין וישב עליו.
 פרח גם העוף אשר על העץ הנכפף לימין והתעופף אל זה הנכפף לשמאל
 וישב עליו. אחר ישבו שעה ושב זה העוף למקומו, והאחר אף הוא שב
 למקומו, ולא ישב על העץ אשר בתווך אף לא אחד מאלה השניים.
 אחר הלכו והנה שני אנשים זקנים נצים והיו אווזים איש בזקנו של איש.
 ציוו את אנמאר זה הקטן כי יפריד אלה השניים. ויקרב אנמאר, והיה כי
 יכה איש את אחיו ויך את אנמאר על פניו, וייסרוהו ועוזבם ונער חוצנו
 מהם. אחר קרב אליהם רביעה ויעשו לו כאשר עשו לאנמאר, וייסרוהו ונער
 חוצנו מהם. אחר בא אצלם מצר, וכאשר קרב אליהם ניתקו זה מעל זה ונסו
 איש איש אל עבר, ולא [כך!] הוסיפו להתרחק זה מזה עד אשר נעלמו.

103 רמז ככל הנראה לאור הנבואה, וראו על כך להלן, הערה 111.
 104 אלמחצב הוא שם דרך הרים בין מכה למנא. לעתים נקרא
 בשם זה המקום במנא שבו עולי הרגל מיידים חלוקי אבן
 במסגרת החג'.

105 וכאן חסר על פי ההמשך: 'אל מקום אחו רענו, וממנו באו'.
 106 בערבית: מְנוּרָה (ואולי: מְנוּרָה), והכוונה ככל הנראה: (מקום
 גללים) מאיר, מואר, זורח. אולם ייתכן גם שכוונת הדברים:
 פורת, מלבלב, מעלה ניצנים, ולפיכך תורגם 'הנץ'.

107 בערבית: בְּאַרְח, מציין אות העלול לבשר רעות.
 108 בערבית: סְאַנַח, מציין אות שיכול לבשר טובות.

וילכו אחר זאת והנה עקבות גמל. אמר איאד: עקבות גמל סומא בעינו הם אלה. אמר מצר: וזנבו איננו. אמר רביעה: פיסח הוא. אמר אנמאר: אף נמלט הוא זה הגמל ותועה. ופגעם בעל הגמל ושאלם: הראיתם גמלי? שאלו איאד: הסומא הוא בעינו? השיב: כן. שאלו מצר: וזנבו איננו? השיב: איננו. שאלו רביעה: פיסח הוא? השיב: הן, הן. ושאלו אנמאר: הנמלט הוא ותועה? אמר: אכן כן. אחר שאלם: איה גמלי? השיבו: לא ראינו גמלך! וידבק בהם עד אשר באו אצל אפעא נג'ראן והוא עמם, ויאמר: החכם, גמלי הנה אבד ואלה סיפרו בפניי דמותו ולא אבו להשיבו אלי. אמר אליהם אפעא נג'ראן: השיבו נא לאיש גמלו והנה ידוע ידעתם אותו. אמרו לו: הנה עברנו בדרך אצל עקבות גמל ונדע צורתו מעקבותיו. אמר אליהם: מה סיפרתם דמותו? אמר לו איאד: הלכתי בדרך והנה עקבות גמל סומא בעינו. אמר מצר: הלכתי בדרך והנה עקבות גמל וזנבו איננו. אמר רביעה: הלכתי בדרך והנה עקבות גמל פיסח. אמר אנמאר: הלכתי בדרך והנה עקבות גמל נמלט ותועה. שאל את איאד: מה סימן לך כי סומא הוא בעינו? אמר: ראיתו שהלך אחר עינו הבריאה, ומרעהו לפי כך. שאל את מצר: מה סימן לך כי זנבו איננו? השיב: ראיתי גלליו מקשה אחת. לו היה זנבו עמו, היה מכה אותם בו והיו גלליו פזורים. שאל את רביעה: מניין ידעת כי פיסח הוא? אמר: ראיתי סימן רגלו האחת קלוש מסימן רגלו האחרת, והנה יש אשר הקדים רגלו האחת לזו השנייה, על כן ידעתי כי פיסח הוא. אחר שאל את אנמאר: מניין ידעת כי נמלט הוא ותועה? אמר: הנה ראיתי עקבותיו פעם סרו מן הדרך, על כן ידעתי כי נפנה מדרכו, תעה בה וסר מעליה. לו לא נמלט היה או תועה היו עקבותיו איתנים וקבועים במקומם. אזי אמר אפעא נג'ראן לאיש: לך בקש גמלך, אין הוא אצל אלה. אחר זאת הביט בהם אפעא נג'ראן שעה ארוכה ואמר: הנה אלעצא מן אלעציה – וכוונתו הסוס מן הסוס¹⁰⁹ – ואם לא זהר האור, הנה יחול ויפפעע ויהא

¹⁰⁹ בכמה מן המקורות פתגם זה, 'אלעצא מן אלעציה', משמש התירוץ להבאת העלילה, שיש בה ניסיון להסביר – כפי שאפשר להבחין כאן – את נסיבות היווצרותו. ראו למשל: אלמפצל, עמ' 189–192; אלמידאני, א, עמ' 24–26. על פי ההסבר הניתן כאן – כנראה מטעם אבן השאם – אלעצא הוא שם סוס (על פי אבן אלכלבי [מת ברבע הראשון של המאה התשיעית לסה"נ], המדובר דווקא בסוסה נקבה, ראו: אבן אלכלבי, עמ' 94–95), ואלעציה הוא שם אמו הסוסה, שהיו שניהם אצילים. ומהותם של הדברים: בני נזאר, כאביהם, היו אצילים וחכמים ומשובחים, וכך הם גם – בהקשר להמשך הדברים – צאצאיהם, במיוחד צאצאי מצר, שהיה על פי

עובר האור, והפכו הדברים כך אפוא לפתגם. אמר אבו מחמד: בדבריו 'לא זהר האור, הנה יוחל ויפעפע אל סלעי ית'רב השחורים',¹¹⁰ התכוון כי ראה עליהם את אור מחמד – תפילת אללה עליו ועל בני ביתו וברכתו לשלום – אשר נמצא בִּיתְרֵב.¹¹¹

אמר: אחר ציווה להם דבר מאכל ומשקה והושיבם, וישב קרוב אליהם וישמע דבריהם ויראם והם לא ראוהו. ויאמר למשרתו: נער, הנה ראיתי אנשים אצלם דבר גדול ונורא. וכאשר אכלו ושתו והוגשו להם טליה צלוייה ויין, אמר איאד: טליה זו כלבה הניקתה. אמר מצר: יין זה מגפן שגדלה עלִי קבר. אמר רביעה: איש זה, רענו, לא בן אביו הוא. אמר אנמאר: הנה משרת זה אשר הגיש המזון מבני המלכים הוא ואציל יחס.¹¹² אזי בא אפעא נגראן אל הרועה ושאלו: מה דבר טליה זו? אמר הרועה: מתה אמה ולא הייתה בצאן כבשה מינקת והניקתה על כן כלבה זו. אחר בא אצל

המסורת אבי אבותיו של הנביא מחמד. במהדורה המאוחרת מופיע מיד אחר כך כהמשך: 'וח'שין מן אח'שן – וכוונתו: ההר הקטן מן ההר הגדול' (אבן השאם, צנעאא, עמ' 225; תוספת זו ייחודית למהדורה זו של 'אלתיג'אן', אף כי הדברים מופיעים במקורות קדומים אחרים, ולפתגם מיני וריאנטים במקורות נוספים). כוונת הדברים ככוונת הדברים הקודמים, וגם בגרסה זו מתערב המסביר כפי שאפשר לראות. ואכן לפי המילון הגאוגרפי של יאקות (מת בשנת 1229 לסה"ו), שני הרים אלה הם במדבר ערב, והאחד גבוה מן האחר. ראו: יאקות, א, עמ' 150; ב, עמ' 428.

¹¹⁰ ייתכן כי מקור השוני בין הנאמר לפניו ובין הכתוב כאן הוא שיבוש כלשהו או קושי בקריאת כתב־היד, ולכך כיוון גם המהדיר. ראו: אבן השאם, חידראבאד, עמ' 215, הערה 1. ולא נמצא לצורת דברים אלה הד במקורות אחרים.

¹¹¹ ית'רב קיבלה את שמה אלמדינה לאחר שהעתיקו אליה המוסלמים ובראשם מחמד את פעילותם ממכה במה שמכונה ההג'רה, בשנת 622 לסה"ו – ראשית מניין השנים המוסלמי. ממזרח לעיר וממערב לה אדמות בזלת שחורות, הנקראות ח'ראר (וביחיד ח'רה), והניגוד שבין האור הנבואי ובין שחור הבזלת ברור. יש לציין כי הרעיון שאור מחמד שטף את העיר והאירה עם בואו אליה, הוזכר כבר במקורות קדומים (ואולי הכינוי אלמדינה אלמדינה, קרי המוארת, שדבק בעיר בזמן מאוחר יחסית, קשור בכך). לעניין אור מחמד, אשר עבר אליו על פי המסורת מאבותיו ומאבות אבותיו – ובהם נזאר ומצר – אך נגלה זרח במלואו בעצם רק בו, ראו: רובין, ולכך מכוונים ככל הנראה הדברים כאן.

¹¹² הבחנה זו, שלא כמו האחרות, אינה נבדקת בהמשך; אין אנמאר נשאל עליה, ואין הוא מסביר כיצד ידע.

בעל הכרם ושאלו: מאיזו גפן סחטת היין הזה? השיב לו: מגפן זו. ציווה עליו: חפור! וכאשר חפר בשורשיה מצאם בקרבי ילד קט, וכבר ביקעו קרבו.¹¹³ אחר בא אל אמו ואמר לה: הנה באו אצלי שטנים ויאמרו כי אינני בן אבי, וכבר צדקו בכל אשר אמרו לפנים. על כן ספרי נא לי ואמת דברי, שהרי אשר הגדת מחרת רע עוד מאשר דיברת היום הזה, והנה זכות הוא לך במשפט היום ומחר חובה יהא עליך. אמרה:¹¹⁴ בני, לא אדע האמת בענייני עד היום הזה ומנאפת לא הייתי, אף אביך לא זנה, אלא כי שרוי היה בריב ובמדות עם דודך, והיה אביך רע מזג ואכזר, ומאס בו צאן מרעיתו והלך אל דודך ובה וישב אצלו על פני אביך. והנה נלחמים היו זה בזה זמן רב, וילך אביך מארץ נגראן אל אלבלקא,¹¹⁵ ופנה לילך אל אלבלחין¹¹⁶ בצבאו. וידע הדבר דודך ויבוא אף הוא בצבא, וייקח בשבי בני הבית כולם, ולקחני אף אני אל ארמונו, הביאני אל הארמון. וישתה כלילה ההוא ותאחז בו השכרות ויצא לשוט בארמונו ופגעני ובעלני. וכאשר ניעור וידע את אשר עשה נמלא צער ושלחני לרכי. ואבוא אחר זאת אל אביך ולא אדע מבין השניים אביך או דודך. חי אללה, לא אובה נאוף, ואנכי אצילה בת נדיבים. והתנזר דודך מן היין והחרימו הראשון, ויאמר:

לְגַמְתִּי הָעֵתִיק יַיִן עֲדָנִים טְהוֹר צְלוּל
 בֵּין קָרְבִּים וְחֹזֶה לֹו דֶרֶךְ וּמְסֻלוּל
 בּוֹ הַשְּׁכָרוֹן קוֹרָא הַגָּבֵר אֶל תְּשׁוּקָה
 עַד כִּי יִגְרֵשׁ מִצִּיק יָנִים הַמוֹעֵקָה
 מִבֵּין בְּרִיּוֹת בֶּן חֵיל עַל אֵף זֹאת גּוֹזֵל עוֹשֵׁק
 יִשְׁחִית סְבִיבוֹ כָּל אִישׁ אֲשֶׁר מִן הַחֶמֶס רוֹחֵק

¹¹³ ביתר הגרסאות בערבית מדובר על גפן שגדלה על קבר אביו של אלאפעא.

¹¹⁴ אמנם יתר המקורות בערבית לא קיפדו את הסברי האם בדבר ממזרותו של בנה המלך, אלא שהם קיצרו בכך מאוד ולא הביאו את הדברים בהרחבה כדלהלן, וודאי שלא הביאו את בתי השיר. זהותו של האב האמתי על פי שאר המקורות אינה כזהותו כאן: על פי המקורות האחרים האם נתנה עצמה לאיש אחר (אורח, נער, משרת, בן מלכים, בן דודו של המלך, ובכ"י מונטגיו: בנו של טבח הוחלף בבתם של המלך והמלכה, קרי במקרה זה אין מדובר כלל בזנונים), כדי להציל את המלכות, פן תאבד מבעלה שלא הוליד בן.

¹¹⁵ הכוונה כנראה לכברת הארץ השוכנת כיום בתחום ממלכת ירדן.

¹¹⁶ חבל הארץ אשר בצדו המזרחי של חצי האי ערב.

עוד מְנוּבֹנִים יִשָּׁד הַדַּעַת הַבְּרוּרָה
 הִנֵּה הוּא מְתוּנִים בְּזָה וּבְנֵי חֻכְמָה גְּמוּרָה
 אִם לֹא אֶרְחֶק מִמֶּנּוּ אִזּוֹ שְׂכֹב אֶשְׁכֵּב וְדָאִי
 עָלַי מִטַּת הַמֵּת אֶל מוֹל נוֹשְׂאֵי קִינָה עָלַי
 עַל כֵּן שְׁבוּעָה לִי חַי רְבוּן כִּי לֹא אֶחְדֵּל לֹא רַב
 מְאוּס בּוֹ, גַּם גְּנוּתוֹ אֶשָּׂא מוֹל כָּל עוֹבֵר וְשָׁב
 כְּשֵׁם קִדְשׁ הָאֵל בֵּיתוֹ אוֹתוֹ גַּם אֲחֵרִים
 כְּדֶרֶךְ אֲבֹרָהֶם אֲשֶׁר אָסַר דָּם הַזְּבָחִים
 וְהוּא הָרָם בֶּן עֶמֶר, וְהִיָּה רֵאשׁוֹן מִתְנַזְּרִים מִיַּיִן בְּאֵין דַּת.

אמר: אחר בא אצל האנשים ולא ידע מי הם, ושמע דבריהם אשר שמע. וישב במשפטו ויאמר: הבו לפני את האנשים האורחים. אמר אליהם: המצטרכים אתם מאצלי לדבר שאתן לכם ותלכו לדרככם? אמרו: אכן כן המלך, באנו לפניך לבקשך בדבר אחד להישפט בו לפניך. והיה בעת ההיא אפעא נג'ראן החכם מכל אדם בחכמת שלמה בן דוד עליו השלום, והיה מן המטיפים לדרכו, והיה לפני שלמה החכם מבין הערבים בתכונה ובניחוש, והיו הערבים חכמים מבני אנוש כולם בתכונה ובניחוש לפי שקיבלו מאברהם ומישמעאל.¹¹⁷ אמרו לו: המלך, יצאנו אליך בדברנו והנה ראינו שלושה עצים, האחד נכפף לימין, אחר נכפף לשמאל, ושלישי על אם הדרך. על העץ הנכפף לימין עוף, ועל העץ הנכפף לשמאל עוף. ופרח זה אשר על העץ הנכפף לימין והתעופף אל זה הנכפף לשמאל, ופסח על העץ אשר על אם הדרך. ועוד עשו כן אלה השניים פעם ועוד פעם. אמר להם: הנה ימים באים, ייתן העשיר לעשיר, והעני הנצרך ביניהם, לא ייתנו כידו דבר. אמרו: אחר באנו למקום אחר רענן וממנו באנו למקום גללים אשר הגן. אמר: הנה ימים באים עבדים והמון עם יישגבו, אצילים ונכבדים ישפלו. אמרו: אחר באנו אצל כלבה ועל בטנה גור קטון, והנה לא יעמוד ועיניו עורן לא נפקחו, ונבח ואמו תידום. אמר: הנה ימים באים עמי ארצות ידברו, חכמים ינצרו לשונם.¹¹⁸ אמרו: אחר קרבנו אל שני זקנים נצים וכבר אחזו

117 לפי המסורת שלט אלאפעא בנג'ראן תחת מלכת שבא; היא שלחה אותו לשלמה, וממנו למד חכמה זו, ולאחר שזיהה בו סימני הנבואה היה לתלמידו ומטיף לדרכו. ראו: אבן השאם, חידראבאד, עמ' 149–169.

118 תיאורים מעין אלה מוכרים דווקא ממשורות אפוקליפטיות מוסלמיות קדומות בדבר הסימנים לבואו של יום הדין (אֶשְׂרָאט אלסַאעָה), שטיבם התהפכות היוצרות. ראו למשל דברים ברוח זו שכתב בן זמנו של אבן השאם, אלקאסם בן סלאם (מת בשנת 837 לסה"נ): 'הנה אמר [הנביא מחמד]:

זה בזקנו של זה. ציווינו אחינו הקטן כי יפריד אלה השניים ויכוהו, וכאשר ייסרוהו סר מעליהם. על כן ציווינו אחינו זה השני, וגם בו פעלו הדרך הזאת, וסר מעליהם. אחר ציווינו אחינו השלישי, וכאשר קרב מהם ניתקו איש מעל איש ונסו מפניו. והיה כי יקרב, נסים היו מפניו על נפשם, עד כי נעלמו מעלינו. אמר: והביט במצור¹¹⁹ – והוא אשר נסו מפניו השניים – ואמר אליו: יישר כוח, עץ נושא פרי הנך. אחר קם ממושבו והושיבו בו תחתיו, ואמר אליהם: אלה השניים שטנים. רצו לנסותכם, שידעו מי הנעלה בבנים. ואתה, הו מצר בן נזאר הגבר, בחלציך מחמד, תפילת אלה עליו ועל בני ביתו וברכתו לשלום, המכוכב בכריות, המשובח, המוכבחר. לו הקריאה הצודקת היום והמקום המעולה מחר. בזכותו תינצלו מן האבדון ותשיגו הקרבה.¹²⁰ הנה אתם בני נזאר רבים בירושת אביכם ובאתם אצלי שאשפוט ביניכם, ואתם כפי שאראה, ועוד תבקשו מאצלי זה הדבר?! אמרו: אבינו ציוונו כי נבוא אליך אם רבים נהיה בדבר, שתשפוט בינינו. אמר: האוהל והטבעת למצר, והוא עליכם ימשול. לאיאד המטה והכילה¹²¹ והבגדים והשפחה אשר לה השיבה, והוא אתכם יחיה. רביעה, לו הסוס והרומח והנס, הוא יילחם לכם. בוא תבואו תחת דגלו כיום קרב. אנמאר בעל החמור, העמס תעמיסו עליו כל מטען כבד, כי אשר ישרת האנשים בעולם הזה, נתן בידיו את החמור שיהא לו בכך. ואמר לימים בעניין זה יחיא בן אבי סלמה אלבגלי ובני בגלה מצאצאי אנמאר:

יִדַע נִזְאָר זֹאת טוֹב מְכַל כְּשִׁצּוֹה לְאֹמֵר

לְמִי מֵאֵלֶּה הַבְּנִים יִצּוּ אֶת הַחֲמוֹר

אמר: נתנו לו את הכדים החתומים, ופתח את כדו של איאד ומצא בו גזרי ציפורניים. אמר: איאד, קח לך את העבדים אשר היו לו. אחר פתח את

מסימני יום הדין, שייראו רועי הצאן מנהיגים את הבריות, וייראו היחפים הרעבים מתחרים אלה באלה בבניין בית, ותהא שפחה מולידה את אדונה או את גבירתה' (אלקאסם בן סלאם, ב, עמ' 224).

¹¹⁹ יש לשים לב ליחס המועדף שזכה לו מצר כאן ובמקומות אחרים בקטע כולו: על פי המסורת הוא היה ראשיתו של ענף באילן היוחסין הערבי שממנו עתיד היה לצמוח קרניש, שבטו של הנביא מחמד.

¹²⁰ לאל או לגן העדן.

¹²¹ בערבית: אלעצא ואלכלה, ואולי הכוונה: המטה והפרוכת, או בדומה לכך. לעומת זאת במהדורה המאוחרת: אלעצא ואלכלמה (אבן השאם, צנעא, עמ' 228), קרי המטה והמילה, או המטה והמשפט, ונראה כי כאן שגגת דפוס.

כדו של מצר ומצא חתיכת זהב וחתיכת כסף. אמר לו: מצר, קח את כל הזהב והכסף שהשאיר אחריו. אחר פתח את כדו של רביעה ומצא חתיכת פרסה. אמר לו: קח את הסוסים הזכרים, כל הסוסים והפרדות והחמורים לך הם. אחר זאת פתח את כדו של אנמאר ומצא בו טלף. אמר לו: אנמאר, לך הגמלים והמקנה.

ונחה דעתם בכך, ואמר: הארץ ביניכם תחלקו. ומני אז היו אומרים: איאד אלשמטאא' ומצר אלחמראא' ורביעה אלפרס ואנמאר אלחמאר. ואשר האריך מביניהם ימים רביעה, על כן נקרא רביעה אלקשעם.¹²² אמר שליח אללה, תפילת אללה עליו ועל בני ביתו וברכתו לשלום, לבשיר בן אלח'צאציה אלסדוסי: האינך מבני רביעה אלקשעם אשר טוענים שאילולי רביעה הייתה מתהפכת הארץ על יושביה?¹²³ אמר: כן, שליח אללה. והייתה קריאתו של רביעה בג'אהליה: לפקודתך, אלוה, לפקודתך, ריבון רביעה אלקשעם, לפקודתך! אמר עלי בן אבי טאלב:¹²⁴ מה טובים בני השבט רביעה, תפארת משעולי הרים, רמות מושלות.

סיכום

'כתאב אלת'ג'אן פי מלוך חמיר' מאת הסופר אבן השאם, אשר לא נזכר עד כה במחקר בהקשר הנלמד כאן, שימר גרסה עתיקה וייחודית של העלילה הנדונה. הוא חריג בדפוס הצגת העלילה בספרות הערבית מימי הביניים. בהיותו חיבור קדום למדי, שימר נוסח עלילה שטרם הושפע מן הנוסח המוכר שהתקבע מאוחר יותר במקורות רבים, למן זמנן של יצירות בולטות בערבית שהעלילה שובצה בהן, דוגמת 'תאריח' ארסל ואלמלוך' מאת אלטברי ו'מרוג' אלד'הב ומעאדן אלג'זהר' מאת אלמסעודי.

¹²² קרי מי שחיו ארוכים.

¹²³ והכוונה שנוכחותו של שבט רביעה הגדול והחזק הכרחית לשמירת שיווי משקלו של העולם, שאם ייעלם לפתע יופר האיזון ותתהפך הארץ, כפי שנאמר בפינות שונות בספרות הערבית מימי הביניים על ההר האגדי הענק קאך, הסובב את תבל כולה כטבעת. ראו למשל: אלנוירי, יד, עמ' 314.

¹²⁴ בן דודו של הנביא מחמד, הח'ליפה הרביעי (שלט 656-661 לסה"נ) במניין הח'ליפים הראשונים (אלך'אשדון) לאסלאם, ואבי שושלות האמאמים של השיעה.

מאחר שהעלילה המשולבת כלולה בין דפיו של 'אלתיג'אן' ברור כעת כי זמנה בערבית קדום לכל הפחות בכמאה שנים משהיה ידוע עד כה, כלומר היא איננה מאוחרת מסוף המאה השמינית או מראשית המאה התשיעית לסה"נ. מן האופן שבו הובאה העלילה המשולבת בחיבור זה משתקף שלב מוקדם בהתהוותה בספרות הערבית, שלב של התאספות כמה וכמה רכיבים – ובהם שני יסודותיה העיקריים, עלילה א ועלילה ב – אל מסגרת נרטיבית אחת גדולה. הדבר מתיישב יפה עם כמה רמזים שנותרו חבויים במספר מקורות קדומים אחרים בערבית (למשל 'אנסאב אל'אשראף' מאת ההיסטוריון אלבל'אד'רי ו'אח'באר אל'קצ'את' מאת השופט וכיע), שאף מהם אפשר ללמוד כי קיומם העצמאי של שני היסודות קדם בזמן להצטרפותם זה לזה.

מקורות רבים בשפה הערבית בימי הביניים אימצו את העלילה אל חיקם ואפשרו בכך מבט רחב אל קורותיה וקורות רכיביה, כל שכן שמן הזמן שבו נכתבו בערבית הדברים הרלוונטיים לעניין הנדון כאן (המאה השמינית, התשיעית והעשירית לסה"נ) לא נותר כמעט חומר מקביל בספרויות אחרות, אף לא בזו היהודית מן המזרח. נוסף על כל זאת 'אלתיג'אן' לאבן השאם משופע בביורר בחומרים נדירים במיוחד, שמקורם קרוב לוודאי גם במסורות חוץ-אסלאמיות. הללו סבבו במזרח בשפע כאשר הייתה החכמה האסלאמית בערבית עולת ימים, בראשית התהוותה. כל אלה עשויים בהחלט לסייע בהכרת טבעה הכללי-האוניוורסלי של העלילה ולרמוז באופן מיוחד על דרכה במזרח, שצמחו בו זו בצד זו הספרות היהודית והספרות האסלאמית הכתובה ערבית. שם התרחשה קרוב לוודאי התכנסות העלילות. בספרות בשפה הערבית נותרו כאמור עדויות ראשונות למעשה טוויית עלילה שלמה משני יסודות נבדלים משלהי המאה השמינית או לכל המאוחר בראשית התשיעית לסה"נ.

לאור דברים אלה ועל רקע הופעתם הקדומה של שני יסודות העלילה בלא תלות זה בזה – הן בחיבורים מן העולם (בין היתר בלשונות סנסקריט, סינית ולטינית) והן במקורות יהודיים קדומים (מדרש איכה רבה, מסכת כלה רבתי) – ורק לאחר מכן כמשולבים זה בזה (למשל באיכה זוטא על גרסאותיה ובחיבורים מאוחרים יחסית באיטלקית), ראוי לבחון גם את העלילה כפי שהיא מופיעה במסכת סנהדרין שבתלמוד הבבלי. מתברר כי אין היא חריגה כלל בנוף הספרות הרחב, לא בכך שאין הקשר שבין שני יסודותיה אמיץ תמיד, ולא בכך שקשר זה בכל זאת טבעי הוא. ואכן מסתמן כי ראשית דבר הייתה כנראה מצומצמת דווקא וכללה רק עלילה א. אחר כך, עוד במזרח ככל שניתן לשער, נספחה אליה עלילה ב, מתוקף הקרבה הטבעית והברורה שבין שני יסודות אלה. כך סבבו במזרח שני נוסחים, האחד מצומצם במקורו והאחר מאוחר יותר ומשולב. על

אדמת אירופה, במהלך המאות הראשונות של האלף השני לסה"נ, נשרה עלילה ב מן העלילה המשולבת, אולי משום טבעה הרופף, אולי מחמת צנזורה מצד הכנסייה הנוצרית, על שברכיב מרכיבי עלילה ב הושמץ מוצאו של לא־יהודי. בכך נסגר מעגל חיים שלם של העלילה בספרות היהודית: מופעה המוכר של העלילה המצומצמת בדפוסית התלמוד מתקרב בעצם לדמותה מראשית הדרך, שכללה את עלילה א בלבד. רק כמה רמזים תלמודיים נותרו ללמד כי מעט לפני מכך הייתה מצומצמת פחות (בתוך הפירוש המיוחד לרש"י, בדברי ר' נתן בן יחיאל, בכתבי־היד של התלמוד ובעדי הנוסח האחרים המביאים עלילה משולבת ובכלל זה הדפוסים המשמרים שריד מעלילה ב – 'והביאן לביתן ועשה להן סעודה'). עדים אחרים עשויים ללמד כי לפני מלפנים הייתה העלילה בכל זאת קטנת מידות (למשל כתבי־היד התימני של מסכת סנהדרין התלמודית, 'יד רמ"ה', 'הגדות התלמוד' ואולי גם כ"י קרלסרוהה וכ"י פירנצה), כמעט כפי מופעה באחרית דרכה כעלילה תלמודית בדפוסים.

קיצורים ביבליוגרפיים

<p>אבו אלבקאא' אלחלי, אלמנאקב אלמזידיה פי אח'באר אלמלוך אלסדיה, א-ב, עמאן [1984]</p> <p>אבו הלאל אלחסן בן עבדאללה אלעסכרי, א-ב, קהיר 1964</p> <p>ר' יצחק אבוהב, מנורת המאור, ונציה ש"ד</p> <p>—, מנורת המאור, קושטא רע"ד</p> <p>—, מנורת המאור, מהדורת יהודה פריס חורב ומשה חיים קצנלנבוגן, ירושלים תשכ"א</p> <p>עלי בן מחמד אבן אלת'יר, אלכאמל פי אלתאריח', א-יב, בירות 1966-1965</p> <p>עבד אלרחמן בן עלי אבן אלג'וזי, כתאב אלאד'כיאא', דמשק 1985</p> <p>—, אלמנתטם פי תאריח' אלמלוך ואלאמם, בירות 1992</p> <p>השאם בן מחמד אבן אלכלבי, אנסאב אלח'יל, קהיר 1965</p> <p>Muhammad b. Ishāq Ibn al-Nadīm, <i>Kitāb al-Fihrist</i>, I-II, ed. Gustav Flügel, Leipzig 1871-1872</p> <p>עבד אלמלך בן עבדאללה אבן בדרון, שרח קצידת אבן עבדון, קהיר 1922</p> <p>עבד אלמלך אבן השאם, כתאב אלתגי'אן פי מלוך חמיר, חידראבאד 1928</p> <p>—, כתאב אלתגי'אן פי מלוך חמיר, צנעאא' 1979</p> <p>אבו בכר בן עלי אבן חג'ה אלחמוי, ת'מראת אלאראק, קהיר 1971</p> <p>מחמד בן אלחסן אבן חמדון, אלתד'כרה אלחמדוניה, א-ט, בירות 1996</p> <p>עלי בן מוסא אבן סעידי אלאנדלסי, נשות אלטרב פי תאריח' ג'אהלית אלערב, א-ב, עמאן 1982</p> <p>אחמד בן מחמד אבן עבד רבה, כתאב אלעקד אלפריד, א-ז, קהיר 1952-1940</p> <p>Camilla Adang, <i>Muslim Writers on Judaism & the Hebrew Bible: From Ibn Rabbān to Ibn Hazm</i>, Leiden 1996</p> <p>מדרש איכה רבה, מהדורת שלמה בובר, וילנה תרנ"ט</p> <p>מדרש איכה רבתי, בתוך: מדרש חמש מגילות מהרבות, ונציה ש"ה, דף נב ע"ב - סו ע"א</p> <p>מדרש איכה רבתי, בתוך: מדרש חמש מגילות, פיזרו רע"ט (ללא מספרי עמודים)</p> <p>מדרש איכה רבתי, בתוך: מדרש חמש מגילות, קושטא ר"ף (ללא מספרי עמודים)</p> <p>מאיר איש שלום (פרידמן), נספחים לסדר אליהו זוטא, וינה תרס"ד</p> <p>אחמד בן יחיא אלבלאד'יר, אנסאב אלאשראף, א-יג, בירות 1996</p> <p>חסין בן מחמד אלדיארבכרי, תאריח' אלח'מיס פי אחואל אנפס נפיס, א-ב, בירות 1283 להג'רה (1866)</p> <p>מחמד בן מוסא אלדמירי, חיאת אלחיואן אלכברא, א-ב, קהיר 1887</p> <p>מחמוד בן עמר אלזמח'שרי, אלמסתקצא פי אמת'אל אלערב, א-ב, בירות 1977</p>	<p>אבו אלבקאא' אלחלי</p> <p>אבו הלאל אלעסכרי</p> <p>אבוהב, ונציה</p> <p>אבוהב, קושטא</p> <p>אבוהב, קצנלנבוגן</p> <p>אבן אלת'יר</p> <p>אבן אלג'וזי, אלאד'כיאא'</p> <p>אבן אלג'וזי, אלמנתטם</p> <p>אבן אלכלבי</p> <p>אבן אלנדיים</p> <p>אבן בדרון</p> <p>אבן השאם, חידראבאד</p> <p>אבן השאם, צנעאא'</p> <p>אבן חג'ה אלחמוי</p> <p>אבן חמדון</p> <p>אבן סעידי אלאנדלסי</p> <p>אבן עבד רבה</p> <p>אדנג</p> <p>איכה רבה, בובר</p> <p>איכה רבה, ונציה</p> <p>איכה רבה, פיזרו</p> <p>איכה רבה, קושטא</p> <p>איש שלום</p> <p>אלבלאד'יר</p> <p>אלדיארבכרי</p> <p>אלדמירי</p> <p>אלזמח'שרי, אלמסתקצא</p>
---	--

—, רביע אלאבראר ונצוץ אלאח'באר, א-ד, בגדאד 1976-1982	אלזמח'שרי, רביע
מחמד בן ג'ריר אלטברי, תאריח' אלטברי: תאריח' אלרסל ואלמלון, א-י, קהיר 1962	אלטברי
אחמד בן אבי יעקוב אליעקובי, תאריח' אליעקובי, א-ב, בירות 1960	אליעקובי
סלימאן בן מוסא אלכלאעי, אלאכתפאא' פי מגאזי רסול' אלה ואלת'לאנת'ת אלח'לפאא', א-ב, קהיר 1970-1968	אלכלאעי
Philip S. Alexander, 'Gaster's Exempla of the Rabbis: A Reappraisal', Gabrielle Sed-Rajana (ed.), <i>Rashi 1040-1990: Hommage à Ephraïm E. Urbach</i> , Paris 1993, pp. 793-805	אלכסנדר
עלי בן מחמד אלמאורדי, אעלאם אלנובוה, בירות 1987	אלמאורדי
אחמד בן מחמד אלמידאני, מג'מע אלאמת'אל, א-ב, בירות 1961	אלמידאני
עלי בן אלחסין אלמסעודי, מרוג' אלד'הב ומעאדן אלג'והר, א-ה, בירות 1974-1966	אלמסעודי
אלמפצל בן סלמה, אלפאח'ר, [קהיר] 1960	אלמפצל
אחמד בן עבד אוהאב אלנויירי, נהאית אלארב פי פנון אלאדב, א-ג, קהיר 1997-1964	אלנויירי
אחמד בן המדם אלסהילי, עג'אא'ב אלמא'את'ר וגרא'ב אלנאודר, אסתאנובל 1840	אלסהילי, עג'אא'ב
Ahmed Ibn Hemdem the Ketkhoda, Called Sohailee, <i>Turkish Evening Entertainments: The Wonders of Remarkable Incidents and the Rarities of Anecdotes</i> , trans. John P. Brown, New York 1850	אלסהילי, פלאים
עבד אלכרים בן מחמד אלסמעאני, אלאנסאב, א-ו, חידראבאד 1966-1962	אלסמעאני
עבד אלמלך בן חסין אלעצאמי, סמט אלנוג'ום אלעואלי פי אנבאא' אלאואא'ל ואלתואלי, א-ד, קהיר 1960	אלעצאמי
מחמד בן אחמד אלפאסי, אלעקד אלת'מין פי תאריח' אלבלד אלאמין, א-ח, קהיר 1969-1958	אלפאסי, אלעקד
—, שפאא' אלגראם באח'באר אלבלד אלחראם, א-ב, בירות [חש"ד]	אלפאסי, שפאא'
מחמד בן יוסף אלצאלחי אלשאמי, סבל אלהדא ואלרשאד פי סירת ח'יר אלעבאד, א-ח, קהיר 1986-1972	אלצאלחי
אלקאסם בן סלאם, גריב אלחדיית', א-ד, חידראבאד 1967-1964	אלקאסם בן סלאם
אחמד בן עלי אלקלקשנדי, נהאית אלארב פי מערפת אנסאב אלערב, קהיר 1959	אלקלקשנדי
עבד אלמלך בן מחמד אלת'עאלבי, ת'מאר אלקלוב פי אלמצאף ואלמוסוב, א-ב, דמשק 1994	אלת'עאלבי
Victor Aptowitz, 'Deux consultations des Gueonim dans le Pardes', <i>Revue des Études Juives</i> 57 (1909), pp. 245-252	אפטוביצר
יעקב נחום אפשטיין, 'פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא', תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 11-34	אפשטיין
Robert Irwin, <i>The Arabian Nights: A Companion</i> , London 1994	אירוויין
Antti Aarne & Stith Thompson, <i>The Types of the Folktales: A Classification and Bibliography</i> , Helsinki 1964	ארנה-תומפסון
תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95], מהדורת צילום פקסימילי, א-ג, ירושלים תשל"א	בבלי, מינכן

תלמוד בבלי: כתב יד פירנצה: ספריה הלאומית 7-9 א-ג, ירושלים תשל"ב	בבלי, פירנצה
תלמוד בבלי: מסכת סנהדרין, בזל שמ"א	בבליסנהדרין, בזל
תלמוד בבלי: מסכת סנהדרין, ברקו: דפוס שונצינו, רנ"ח	בבליסנהדרין, ברקו
מסכת סנהדרין מן תלמוד בבלי, וילנה: דפוס והוצאת האלמנה והאחים ראם, תרמ"א	בבליסנהדרין, וילנה
תלמוד בבלי: מסכת סנהדרין, ונציה: דפוס דניאל בומבירגי, ר"ף ר' יוסף בן מאיר בן זבארה, ספר שעשועים, מהדורת ישראל דאווידזאן, ניריורק תרע"ד	בבליסנהדרין, ונציה בן זבארה
ר' יעקב בן שלמה בן חביב, עין יעקב, א-ב, סלוניקי רע"ז-רפ"ב	בן חביב
ר' נתן בן יחיאל, ספר הערוך, ונציה: דפוס דניאל בומבירגי, רצ"א	בן יחיאל, ונציה
—, ספר הערוך, ונציה שי"ג	בן יחיאל, ונציה
—, ערוך, ברלין תרפ"ז (פיזרו רע"ז)	בן יחיאל, פיזרו
Carl Brockelmann, <i>Geschichte der arabischen Litteratur</i> , I-II, Supplements I-III, Leiden 1937-1949	ברוקלמן
Richard Francis Burton, <i>Supplemental Nights to the Book of the Thousand Nights and a Night</i> , I-VI, [n.p.] 1886-1888	ברטון
ישראל גוקוביזקי, ספר תרגום הלע"ז על הש"ס ועל חמשה חומשי תורה, לונדון תשנ"ב	גוקוביזקי
<i>Les Mille et une nuits: Contes arabes</i> , trans. Antoine Galland, I-VII, ed. Édouard Gauttier, Paris 1822-1823	גלנד וגוטיה
Saxo Grammaticus, <i>The History of the Danes</i> , I-II, ed. Hilda Ellis Davidson, trans. Peter Fisher, Cambridge 1999	גרמטיקוס
Joseph Dan, 'Exempla of the Rabbis', <i>Encyclopaedia Judaica</i> ² , VI, Detroit 2007, pp. 598-599	דן, אקסמפלה
—, 'Fiction, Hebrew', <i>Encyclopaedia Judaica</i> ² , VII, Detroit 2007, pp. 10-16	דן, בדיון
יוסף דן, הסיפור העברי בימיהביניים, ירושלים 1974	דן, הסיפור
Maximilian Habicht, F. H. von der Hagen & Karl Schall, <i>Tausend und eine Nacht: Arabische Erzählungen</i> ⁵ , I-XV, Breslau 1840	הביכט, פון דר האגן ושאל
הגדות התלמוד, קושטא רע"א	הגדות התלמוד
מיכאל היגער, אוצר הברייתות, א-י, ניריורק תרצ"ח-תש"ח	היגר, אוצר
—, מסכתות כלה, ניריורק תרצ"ו	היגר, מסכתות
דוב הימן, מקורות ילקוט שמעוני, א-ב, ירושלים תשכ"ה-תשל"ד	הימן
Moshe David Herr, 'Midrash', <i>Encyclopaedia Judaica</i> ² , XIV, Detroit 2007, pp. 182-185	הר, מדרש
—, 'Midrashim, Smaller', <i>Encyclopaedia Judaica</i> ² , XIV, Detroit 2007, pp. 187-190	הר, מדרשים
יעקב דוד וילהלם, 'מדרשי קינות', ברוך קורצווייל (עורך), יובל שי: מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון בהגיעו לשיבה, רמת-גן תשי"ח, עמ' 167-181	וילהלם
מחמד בן ח'לף וכיע, אח'באר אלקצאת, א-ג, קהיר 1950-1947	וכיע
מצטפא בן עבדאללה חאג'י ח'ליפה, כשף אלטונן פי אסאמי אלכתב ואלפונן, א-ב, אסתאנבול 1943-1941	חאג'י ח'ליפה

Raif Georges Khoury, <i>Wahb b. Munabbih</i> , I–II, Wiesbaden 1972	ח'ורי, והב
—, 'Wahb b. Munabbih', <i>Encyclopaedia of Islam</i> ² , XI, Leiden 2000, pp. 34–36	ח'ורי, והב בן
גלית חזן-רוקם, 'איכה?... איכה? על חידות בסיפורים במדרש איכה רבה', מחקרי ירושלים בספרות עברית י-יא [אסופת מאמרים לזכר דן פגיס] (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 531–547	חזן-רוקם
ר' שלמה לוריא (מהרש"ל), ספר חכמת שלמה, קרקוב שמ"ז	חכמת שלמה
חמזה בן אלחסן אלאצבהאני, אדרה אלפאח'רה פי אלאמת'אל אלסאא'רה, קהיר 1971	חמזה אלאצבהאני
יאקות בן עבדאללה אלחמוי, מעג'ם אלבלדאן, א-ה, בירות 1990	יאקות
ר' מאיר הלוי אבולעפיה, יד רמ"ה: מסכת סנהדרין, סלוניקי תקנ"ח ילקוט שמעוני [נביאים וכתובים], א-ב, סלוניקי: דפוס שונצינו, רפ"א	יד רמ"ה ילקוט שמעוני
Marcus Jastrow, <i>A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature</i> , I–II, London & New York 1903	יסטוב
Israel Lévi, 'Contes juifs', <i>Revue des études juives</i> II (1885), pp. 209–234	לוי
שאול ליברמן, שקיעין: דברים אחדים על אגדות, מנהגים ומקורות ספרותיים של היהודים שנשתקעו בספרי הקראים והנוצרים, ירושלים תרצ"ט	ליברמן
Amir Lerner, 'Power of Perception: Noblemen and Beggars (<i>Ju'aydiyya</i>): Narratives in the Montagne Manuscript of the <i>Arabian Nights</i> ', <i>Jerusalem Studies in Arabic and Islam</i> 39 (in press)	לרנר
חננאל מאק, 'מדרש אשכנזי לפרק א בספר ישעיהו (כ"י אוקספורד בודלי 155)', סידרא יג (תשנ"ז), עמ' 111–129	מאק
מדרש זוטא על שיר השירים רות איכה וקהלת, מהדורת שלמה בובר, ברלין תרנ"ד	מדרש זוטא
Muhsin Mahdi, <i>The Thousand and One Nights (Alf Layla wa-Layla) from the Earliest Known Sources</i> , I–III, Leiden 1984–1994	מהדי
Fatma Moussa-Mahmoud, 'A Manuscript Translation of the <i>Arabian Nights</i> in the Beckford Papers', <i>Journal of Arabic Literature</i> 7 (1976), pp. 7–23	מוסא-מחמוד
Régis Messac, <i>Le Detective Novel et l'influence de la pensée scientifique</i> , Paris 1929	מסק
<i>Ma'aseh Book: Book of Jewish Tales and Legends</i> , I–II, trans. Moses Gaster, Philadelphia 1934	מעשה בוך
מדרש הגדול על חמישה חומשי תורה: ספר בראשית, מהדורת מרדכי מרגליות, ירושלים תש"ז	מרגליות
ח'ן-מלך מרחביה, 'לשאלת רש"י לפרק חלק', תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 259–286	מרחביה
Ulrich Marzolph & Richard van Leeuwen, <i>The Arabian Nights Encyclopedia</i> , I–II, Santa Barbara 2004	מרצולף

מרכי סבתו, 'בבלי סנהדרין: כתבי־יד וענפי נוסח', סוגיות במחקר התלמוד: יום עיון לציון חמש שנים לפטירתו של א"א אורבך, ירושלים תשס"א, עמ' 80–99	סבתו, בבלי
—, כתב יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח	סבתו, תימני
Bhatta Somadeva, <i>The Ocean of Story: Being C.H. Tawney Translation of Somadeva's Kathā Sarit Sāgara (or Ocean of Streams of Story)</i> , I–X, ed. Norman Moseley Penzer, Delhi 1968	סומדווה
Fuat Sezgin, <i>Geschichte des arabischen Schrifttums</i> , I–IX, Leiden 1967–1984	סזגין
סירת פארס פרסאן אלחג'אז אבי אלפוארס ענתרה בן שדאד, א–ח, בירות 1979	סירת ענתרה
ספר המעשיות, מהדורת משה גסטר, לייפציג 1924	ספר המעשיות
Jonathan Scott, <i>The Arabian Nights Entertainments</i> , I–VI, London 1811	סקוט
Giovanni Sercambi, <i>Novelle</i> , ed. Giovanni Sinicropi, Firenze 1995	סרקמבי
<i>Serendipity and the Three Princes: From the Peregrinaggio of 1557</i> , ed. Theodore G. Remer, Oklahoma 1965	פרגרינג'ו
שמא יהודה פרידמן, 'סיפור רב כהנא ור' יוחנן (ב"ק קיז ע"א–ע"ב) וענף נוסח גניזה המבורג', בר אילן ל–לא (תשס"ו), עמ' 409–490	פרידמן
Joseph Perles, 'Rabbinische Agadas in 1001 Nacht: Ein Beitrag zur Geschichte der Wanderung orientalischer Märchen', <i>Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums</i> 22 (1873), pp. 14–34, 61–85, 116–125	פרלס
יונה פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה	פרנקל
חמש מגילות: שיר השירים, רות, קהלת, אסתר, איכה, מהדורת יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ב	קאפח
Lawrence I. Conrad, 'Ibn Hishām', <i>Encyclopedia of Arabic Literature</i> , I, London 1998, p. 335	קונרד
רלה קושלבסקי, 'ספר המעשיות: הערה לזמנו ומקורותיו', קרית ספר (מוסף לכרך) סח (תשנ"ח), עמ' 155–165	קושלבסקי
משה קטן, אוצר הלעזים: המלים הצרפתיות שבפירושי רש"י על התלמוד, כפי שפורסמו בידי ארסן דרמסטטר ודוד שמעון בלונדהיים (1929), ירושלים תשמ"ד	קטן
Meir Jacob Kister, 'Haddithū 'an Banī Isrā'īla Wa-Lā Haraja: A Study of an Early Tradition', <i>Israel Oriental Studies</i> 2 (1972), pp. 215–239	קיסטר
William Alexander Clouston, <i>A Group of Eastern Romances and Stories from the Persian, Tamil and Urdu</i> , [Glasgow] 1889	קלוסטון
רפאל נתן נטע ראבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים, א–טז, מינכן תרכ"ח–תרנ"ז	רבינוביץ
Venkatarāma Raghavan, 'Indian (Classical Sanskrit) Literature', <i>Encyclopedia of Literature</i> , I, New York 1946, pp. 450–467	רגהוון

Uri Rubin, 'Pre-Existence and Light: Aspects of the Concept of Nūr Muḥammad', <i>Israel Oriental Studies</i> 5 (1975), pp. 62–119	רובין
Kurt Ranke, 'Brüder: Die Scharfsinnigen B.', <i>Enzyklopädie des Märchens</i> , II, Berlin 1979, pp. 874–887	רנקה
תשובות ר' יהושע הנגיד [אלמסאיל], מהדורת יהודה רצהבי, ירושלים תשמ"ט	רצהבי
Victor Chauvin, <i>Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes: Publiés dans l'Europe chrétienne de 1810 à 1885</i> , I–XII, Liège 1892–1922	שובין
Édouard Chavannes (trans.), <i>Cinq cents contes et apologues extraits du Tripitaka chinois</i> , I–IV, Paris 1910–1934	שוואן
Arthur Zacharias Schwarz, <i>Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien</i> , Leipzig 1925	שוורץ
Haim Schwarzbaum, <i>Studies in Jewish and World Folklore</i> , Berlin 1968	שוורצבאום
עדין שטיינזלץ, תלמוד הבבלי: מסכת סנהדרין, א-ב, ירושלים תשכ"ז	שטיינזלץ
מדרש הגדול: על חמישה חומשי תורה: ספר בראשית, מהדורת שניאור זלמן שעכטער, קיימברידג' תרס"ב	שכטר
ישראל משה תא־שמע, 'חידת ספר מנורת המאור ופתרונה', תרביץ סד (תשנ"ה), עמ' 395–400	תא־שמע
Stith Thompson, <i>Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fables, Jest-Books, and Local Legends</i> , I–VI, Copenhagen 1955–1958	תומפסון